

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
EESTI KEELE OSAKOND

Kairit Tomson

PANEMA-VERB JA SELLE GRAMMATILISED KONSTRUKTSIOONID 16.–18.
SAJANDI EESTI KIRJAKEELES

Bakalaureusetöö

Juhendaja dotsent Külli Habicht

TARTU 2014

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1. Teoreetiline taust ja meetodika.....	5
1.1. Konstruksioonigrammatika.....	5
1.2. Grammatiseerimisteooria.....	8
1.3. <i>Panema</i> -verb.....	11
1.4. <i>Panema</i> -kausatiiv.....	14
1.5. Töö meetodika.....	16
2. <i>Panema</i> -verbi tähendusklassid 16.–18. sajandil.....	20
3.1. <i>Panema</i> -verbi leksikaalsed tähendused.....	23
3.1.1. '(Ruumis) objekti asukohta muutma'.....	23
3.1.2. 'Teise asendisse, olukorda või seisundisse seadma'.....	28
3.1.3. 'Määrama'.....	28
3.1.4. 'Arvama, pidama'.....	29
3.1.5. 'Märkama'.....	30
3.1.6. 'Lööma'.....	31
3.2. <i>Panema</i> -verbi grammatilised tähendused.....	32
3.2.1. 'Alustama'.....	32
3.2.2. 'Mingit tegevust või seisundit esile kutsuma'.....	33
3.2.2.1. Prototüüpne ja mitteprototüüpne <i>panema</i> -kausatiiv.....	37
3.2.2.2. Saksa keele võimalik mõju.....	38
3.2.2.3. <i>Panema</i> -kausatiiv eesti kirjakeele tekstides.....	40
3.2.2.4. Alustamis- ja põhjustamistähenduse võimalik seos.....	41
Kokkuvõte.....	43
Kirjandus.....	46
The verb <i>panema</i> and its grammatical constructions in written Estonian in the 16th–18th century. Summary.....	49
Lisad.....	51
Lisa 1. Tähendusklassid 16. ja 17. sajandil.....	51
Lisa 2. Tähendusklassid 18. sajandil.....	54

Sissejuhatus

Siinses töös uuritakse *panema*-verbi leksikaalset ja grammatilist kasutust 16.–18. sajandi eesti kirjakeeles, keskendudes grammatiliste konstruktsioonide, ennekõike *panema*-kausatiivi arengule. Töö eesmärk on uurida *panema*-verbi kasutuse üksikasju ning jälgida *panema*-konstruktsioonide grammatiseerumist, keskendudes nii vormile, tähendusele kui ka esinemissagedusele.

Seda, et eesti keele tegusõna *panema* on oma konstruktsioonidega grammatiseerumise teel, näitavad leksikaalse kasutuse kõrvale tekkinud grammatilised kasutusvõimalused. Nendeks on põhjustamise, alustamise ja tegevuslaadi tähenduse väljendamine. Selles töös keskendutakse *panema*-verbi esinemisele kindla struktuuriga põhjustamiskonstruktsioonis. Käsitletakse ka alustamistähenduse seost põhjustamistähendusega. Tegevuslaadi (täpsemalt duratiivsuse ehk kestusega sündmuse) tähendust see töö ei hõlma. Grammatilise tähenduse tekkel võib leksikaalne üksus läbida mitu arenguetappi. Grammatika kujunemine on pikaajaline protsess, mida saab kirjakeeles jälgida, uurides vanu tekste.

Eesti keele *ajama*-, *laskma*- ja *panema*-verbi sisaldavatest analüütilistest kausatiividest on kirjutanud Reet Kasik (2001: 77–122). Pille Penjami doktoritöö (2008) käsitleb eesti kirjakeele *da*- ja *ma*-infinitiiviga konstruktsioone nii tänapäeva kui ka vanas eesti kirjakeeles. Diakrooniliselt on uuritud erinevaid eesti keele verbe: *tahtma*-verbi Külli Habicht, Pille Penjam ja Ilona Tragel (2010), *saama*-verbi Külli Habicht ja Ilona Tragel (2012) ning Kristiina Maripuu (2012), *hakkama*-verbi Piret Piiraja (2010).

Siinse töö empiiriline materjal on kogutud vana kirjakeele korpusest. Päringud on tehtud 13.–18. sajandi usulistest ja ilmalikest tekstidest. Analüüsitavaid *panema*-verbi kasutusjuhte on 743, neist esimene 16. sajandist. *Panema*-verbi kasutusjuhtude hulgas on 12 *panema*-kausatiivikonstruktsiooni, millest esimesed pärinevad August Wilhelm Hupeli tööst aastast 1766.

Püütakse leida vastused järgnevatele uurimisküsimustele:

- 1) kuidas on tekkinud *panema*-verbi grammatiline põhjustamistähendus?
- 2) kuidas on see leksikaalse tähendusega verb saanud grammatiseerumise käigus just kausatiivikonstruktsiooni osaks ning milline on olnud *panema*-kausatiivi edasine areng?
- 3) milline on olnud *panema*-kausatiivi kasutamissagedus eesti kirjakeele ajaloo jooksul?
- 4) kuidas üks grammatiline konstruktsioon muutub teiseks?

Töös selgitatakse välja *panema*-verbi tähendusklassid ja nende suurused 16.–18. sajandil ning visandatakse grammatiseerumisel *panema*-verbi tähenduste arengu kohta.

Bakalaureusetöös on kaks peatükki. Töö lisades on esitatud kõik tekstides leidunud *panema*-verbi fraasid ja toodud igauhe kohta välja esinemissagedus.

Esimeses peatükis käsitletakse konstruktsioonigrammatikat ja grammatisatsiooniteooriat, lisaks *panema*-verbi semantikat, kasutustingimusi ja selle saamist põhjustamiskonstruktsiooni osaks. Tutvustatakse ka töö metoodikat.

Teises peatükis antakse ülevaade *panema*-verbi leksikaalsetest ja grammatilistest tähendustest, tuues iga tähendusklassi kohta välja olulisemad tähelepanekud ja iseloomulikud näited. Analüüsitakse *panema*-kausatiivi arengut konkreetsete näidete põhjal ning konstruktsioonigrammatika ja grammatisatsiooniteooria taustal.

1. Teoreetiline taust ja metoodika

1.1. Konstruksioonigrammatika

Konstruksioonigrammatika on grammatikateooria, mille keskne termin on *konstruksioon* – keele põhiüksus, mille tähendus ei tulene selle üksikutest komponentidest, vaid tervikust. See teooria on suuresti välja kasvanud semantikast, mis on grammatika kõrval oluline tasand keele kirjeldamisel. (Goldberg 1995: 4–7)

Ühelt poolt võib verbikonstruktsiooni paigutada erinevaid verbe, teiselt poolt võib mingi kindel verb olla erinevate konstruktsioonide osa (Goldberg 1995: 4; 9–10). Näiteks esineb eesti keele verb *saama* erinevates konstruktsioonides, nagu tulevikukonstruktsioonides, olles selles abiverbiks, ja inhoatiivses *saama*-konstruktsioonis. Viimase põhiskeem on subjekt – *saama* (inchoatiiv) – *da*-tegevusnimi. Inchoatiivses *saama*-konstruktsioonis väljendub mingi tegevuse algus ning subjekti osalemine selles tegevuses ei sõltu temast endast. (Penjam 2008: 147–151; 184–189) Selles konstruktsioonis seostuvad *saama*-verbiga taju ja teadmist väljendavad verbid (nt *nägema*) ja mittekausatiivsed kannatust ja proovimist väljendavad verbid (nt *maitsma*). Sellist *saama*-konstruktsiooni käsitatakse passiivsena (EKG 1993: 247; Erelt 2013: 198).

Tuleviku tähendus on *saama*-konstruktsioonil näiteks lauses
See saab olema suurejooneline kontsert.

Inchoatiivse konstruktsiooni näiteks on lause
Ta sai kuulda, mida teistel öelda oli.

Teisalt saab aga *saama*-verbi lõimida tulevikukonstruktsioonis erinevate verbidega. 20. sajandil ja 21. sajandi algul on seda eriti sagedasti tehtud verbiga *olema*. (Metslang 1997: 229)

Konstruksioonide vahel on pärilusseosed, nende hulgas ka polüseemiaseos. See tähendab, et tavaliselt on konstruktsioonil põhitähenduse kõrval veel teisigi sarnaseid tähendusi. Konstruktsiooni tähendusnüansse kirjeldades on Adele Goldberg toonud

näitena ditransitiivkonstruktsioonid, milles toimub objekti edastamine agendilt patsiendile ning mille põhitähendus on objekti edukas üleandmine. On ka selliseid ditransitiivkonstruktsioone, milles ei saa objekti üleandmist tuvastada, ning sellest tulenevadki tähenduserinevused. (Goldberg 1995: 31–39)

Konstruktsioonigrammatika on seotud nii generatiivse grammatika kui ka kognitiivse lingvistikaga (Goldberg 1995). Generatiivne grammatika on reeglite süsteem, mis võimaldab moodustada lõpmatu hulga kõikvõimalikke lauseid keeles, välja arvatud ebakorrektsed laused (Chomsky 1965: 3–18). Konstruktsioonigrammatika kohaseltki peaks ideaalsel juhul olema võimalik moodustada kõik keeles korrektsed konstruktsioonid (Kay 1995: 172), ent siiski tuleb konstruktsioonigrammatikas arvesse võtta ka muud kui generatiivse grammatika reeglite süsteemi ja sõnavara (Fillmore jt 1988: 534). Konstruktsioonid on erineva produktiivsusega: need on kas täielikult või osaliselt produktiivsed või ebaproductiivsed. Kui konstruktsioon on vaid osaliselt produktiivne, siis ei saa seda lõimida kõigi võimalike verbidega, isegi kui need verbid on tähenduselt omavahel väga lähedalt seotud (Goldberg 1995: 136–137; 120–121).

Konstruktsioonigrammatika kognitiivne suund peab võimalikuks konstruktsioonide vaatlemist inimese tunnetuse kaudu, kuna konstruktsioonide põhilised koostisosad arvatakse vastavat inimtaju põhistruktuuridele (Goldberg 1995: 39–40). Kognitiivse grammatika looja Ronald Langacker (2005: 158) peab neid kahte teooriat küll sarnaseks, kuid toob välja ka erinevusi. Põhiline erinevus on see, et kognitiivne grammatika ei ole mingil viisil seotud generatiivse grammatikaga.

Kuigi konstruktsioonide ja nendesse sobituvate verbide tähendusi käsitletakse iseseisvatena, on need omavahel siiski keerulises vastastikmõjus (Goldberg 1995: 24). Kindla konstruktsiooniga saab lõimida vaid teatud kindlate verbiklasside sõnu. Näiteks ditransitiivkonstruktsioonis (1) *She handed him the ball* 'Ta andis talle palli' tähistab verb otseselt andmist ning ka konstruktsioonil on üleandmise tähendus. Siiski ei lõimu verb konstruktsiooniga alati nii lihtsalt. Näiteks lauses (2) *Sally baked Harry a cake* 'Sally küpsetas Harryle koogi' on verb *küpsetama* seotud ditransitiivkonstruktsiooni semantikaga sel viisil, et tähendab koogi üleandmise eeltingimust. (Goldberg 1995: 60; 65)

Põhjustamiskonstruktsioon

Põhjustamiskonstruktsioon ehk kausatiivikonstruktsioon on selline lausekonstruktsioon, milles on ühendatud nii põhjustav sündmus (ingl *cause*) kui ka tulemus-sündmus (ingl *effect, result*). Seal esinev liht- või liitpredikaat väljendab samaaegselt põhjustamist ja selle tulemust. (Comrie 1989 [1981]: 165; Erelt 2013: 208) Predikaat on kaheosaline: selle esimeseks argumendiks on mõjutaja ja teiseks argumendiks mõjutatav (Kasik 2001: 115). Seega on põhjustamiskonstruktsioonil kolm komponenti: predikaat ja selle kaks argumenti (mõjutaja ja mõjutatav). Nt

(3) *Keegi kustutas tule.*

Selles näitelauses on mõjutajaks *keegi* ja mõjutatavaks *tuli*. Lihtpredikaat *kustutama* väljendab aga nii tegevuse põhjustamist kui ka selle tulemust.

Mõjutaja ehk põhjustaja on kas protsess (ka sündmuse omadus vms), agent või instrument. Mõjutatav on semantiliselt kas kogeja või patsient. Kuna kausatiivitarindi moodustamisel lisandub uus argument, siis sellega suureneb predikaadi valents. Samal ajal muutub ka argumentstruktuur – kauseeriva sündmuse lähtestruktuurist on saanud tuletatud struktuur. (Erelt 2013: 209; Kasik 2001: 115–116)

(4) *Veetase alaneb. Põud alandab veetaset.*

Näites 4 on teise lausesse lisanduvaks argumendiks tegevussubjektina vormistatud põhjustaja.

Eesti keeles saab põhjustamiskonstruktsiooni predikaati vormistada derivatiivselt, supletiivselt ja perifrastiliselt (analüütiliselt). Derivatiivse kausatiivi puhul (erinevas kirjanduses kasutatakse ka morfoloogilise kausatiivi mõistet, nt Kasik 2001) kasutatakse tuletusliiteid *-ta-*, *-da-*, *-t-*, *-sta-*, *-nda-* ja *-lda-*, nt sõnas *jooksutama*. Supletiivses kausatiivis ei ole grammatilisi markereid, nt sõna *tapma*, milles saab põhjustamistähenduse välja lugeda sõnast endast. Perifrastilise kausatiivi puhul seotakse esimesel juhul noomen või adverb kausatiivverbiga, nt *laenu andma*, teisel juhul moodustatakse ahelverb:

1) *panema* + *ma*-infinitiiv;

2) *ajama* + *ma*-infinitiiv;

3) *saama* + *ma*-infinitiiv;

4) *laskma* + *da*-infinitiiv. (Erelt 2013: 210–213)

Eristatakse otsest ja kaudset põhjustamist. Perifraastiline kausatiiv väljendab kas otsest või kaudset põhjustamist, kuid tuletised väljendavad ainult otsest põhjustamist. Näiteks lauses *Ta pani toa tuulduma* (kaudne põhjustamine) toimib põhjustaja kogu tulemusündmuse toimumisaja jooksul, aga lauses *Ta tuulutas tuba* (otsene põhjustamine) ei mõjuta põhjustaja oluliselt sündmuse edasist käiku. (Erelt 2013: 214) Kui vaadata erinevaid kausatiivsustüüpe pidevusjoonel analüütiline-morfoloogiline-leksikaalne (siinses kasutuses perifraastiline-derivatiivne-suplettiivne), siis see on vastavuses kontinumiga kaudsest otsesemaks põhjustamiseks. (Comrie 1989 [1981]: 171–172)

1.2. Grammatiseerumisteooria

Grammatiseerumisteooria keskmeks on grammatiseerumise mõiste, mille all mõeldakse grammatilise ainese kujunemist leksikaalsest ning rohkem grammatilise ainese kujunemist vähem grammatilisest (Heine jt 1991). Selle protsessi käigus seondub mingi grammatiline tähendus (st grammatiliste morfeemide tähendus, eesti keeles nii seotud kui ka vabad morfeemid) kindla vormiga (Karlsson 2002: 255–256). Sellisel reeglipärasusel on kompleksne taust, mis ühendab endas nii diakroonilise kui ka sünkroonilise lingvistika, olles samas oluline nii tähenduslikust kui ka morfosüntaktilisest aspektist (Heine, Kuteva 2002: 5). Ajaliselt vaadatuna toimuvad kõigepealt tähendusmuutused ja seejärel vormimuutused (Givón 1979: 82–83, viidatud Metslang 2002: 168 järgi).

Grammatiseerumise protsessi käsitletakse kui jätkuvat ahelasarnast arengut. Kasutatakse mõisteid *allikobjekt* (ingl *source*) ja *sihtobjekt* (ingl *target*). Need on grammatiseerumise ahelasse kuuluvad üksused, millest allikobjekti puhul on tegemist ajalooliselt varasema ja vähem grammatiseerunud üksusega. (Heine ja Kuteva 2002: 6; Heine 1993: 53)

Tähendusnihked on grammatiseerimisprotsessi käivitajaks. Grammatiseeruv üksus muutub tähenduselt abstraktsemaks. Näiteks eesti keele verb *hakkama* osutab esimeses tähenduses isiku või objektiga seostumisele (nt *külge hakkama*), seejärel hakkab toimima tegevuse alguse tähistajana (nt *hakkab sööma*) ning sealt edasi tuleviku väljendajana (nt *hakkab omaette elama*). Uue tähenduse tekkides vana tähendus kas säilib või kaob. (Metslang 2002: 165–167)

Grammatiseerumise vormilist arengut iseloomustab järgnev ahel:

TÄISTÄHENDUSLIK SÕNA > GRAMMATILINE SÕNA > KLIITIK > MUUTEAFIKS > Ø
(Hopper, Traugott 1993: 7).

Grammatiseerumise käigus võib vormi muutumisel toimuda morfoloogiseerumine, st aja jookul muutub perifrastiline konstruktsioon morfoloogiliseks. See pole aga universaalne protsess. (Hopper, Traugott 1993: 8; 130–131)

Morfoloogiseeruvad keelendid läbivad mitu astet:

VABA SÕNAÜHEND > PERIFRASTILINE VORM > LIITVORM > MORFOLOOGILINE VORM > MORFOFONOLOOGILINE VORM > Ø.

Siit on näha, kuidas vorm grammatiseerumisahelas kulub. (Givón 1979: 82–83, viidatud Metslang 2002: 168 järgi) Ka eesti keeles võib leida morfoloogiseerumise näiteid, nt on komitatiivi käändelõpp *-ga* kujunenud sõnast *kanssa* (Metslang 2002: 168).

Grammatiseerumisprotsess hõlmab paljudel juhtudel mitut lingvistilist elementi korraga. Nt ladina keele verb *habere* 'omama' on romaani keeltes olnud osaline ühelt poolt perfekti, teiselt poolt tuleviku markeerimisel. Grammatiseerunud pole mitte verb, vaid sellesse protsessi on haaratud terved perifrastilised konstruktsioonid. Nt *habere* + infinitiiv on olnud aluseks prantsuse ja saksa keele tulevikukonstruktsioonidele. (Heine 1993: 30)

Grammatika kujunemist seletatakse nii kognitsiooni kui ka pragmaatika kaudu (Heine, Kuteva 2002: 5). Viimasel juhul peetakse silmas seda, et grammatilised tähendused ning nende vormiline väljendamine kujuneb millegi sellise mõjul, mis asub sõnast ja lausest väljaspool, nt on tingitud keelekasutusest (Metslang 2002: 165).

Kognitiivsus annab samuti keelevälise ajendi grammatiseerumiseks, seda kognitsiooni ehk tunnetuse näol (Heine jt 1991: 27).

Grammatiseerumise kognitiivses suunas küsitakse, milline seos on allik- ja sihtobjektidel ja kas selles seoses võib näha ka universaalsust. Allikmõisted (ingl *source concepts*) märgivad kõige elementaarsemaid inimkogemusi, nt inglise keele verbid *go* 'minema' ja *come* 'tulema'. Ühest allikmõistest võib areneda mitu grammatilist kategooriat, samal ajal aga võib grammatiline kategooria olla tekkinud rohkem kui ühest allikmõistest. (Heine jt 1991: 33; 37)

Abiverbistumine

Üheks grammatiseerumisprotsessiks on abiverbide kujunemine sisuverbidest (Metslang 2006: 176). Mõiste abiverb (ingl *auxiliary verb, helping verb*) definitsioone on inglise keeles esitatud erinevaid, olenevalt sellest, kuidas käsitletakse abiverbi suhet põhiverbiga (Heine 1993). Eesti keeles võib lähtuda järgnevast definitsioonist: abiverbid on leksikaalselt tühjad või grammatilise tähendusega pöördsonad, mis kuuluvad lauses täistähendusliku põhiverbi juurde, aidates sellel moodustada liit- või perifrastilist verbivormi, nt *saab (toimuma)* (Erelt 2013: 21).

Bernd Heine (1993: 22–24) esitatud loetelust Euroopa keelte abiverbide tunnuste kohta leiab vastavusi ka eesti keele abiverbidega. Muuhulgas on selles välja toodud, et

- 1) abiverbid esinevad ka põhiverbina;
- 2) nad ei ole lauses semantilised „põhiõeldised“;
- 3) neil pole eraldi tähendust, kuid neil on kategoriaalne staatus;
- 4) abiverbidel on enamasti kindel koht lause sõnajärjes.

Bernd Heine leiab, et selle omaduste grupi järgi võib osutada, milline on „prototüüpne abiverb“. Siinses töös aitab see aga mõista, millised tunnused võib omandada abiverbistuv verb. Mõned verbid satuvad abiverbistumise teele kergemini kui teised, näiteks need, millel on suur kasutamissagedus ja mis sobivad paljudesse lausemallidesse. Eesti keele verbil *olema* on üle 100 ning verbil *saama* üle 70 lausemalli. (Metslang 2002: 534–547)

Üheks võimaluseks selgitada abiverbistumise seaduspärasusi on kasutada sündmusskeeme (ingl *event schemas*), mille abil saab iga konkreetse abiverbi puhul teada, millisest tegevusgrupist see pärineb. Igasse sellisesse gruppi kuuluvad teatud kindlad verbid. Näiteks liikumistähenduse alla arvatakse verbid nagu *minema*, *tulema* jne. Sellise käsitluse puhul eeldatakse, et abiverbid väljendavad tavaliselt sellist grammatilist infot, mis on seotud aja, aspekti ja modaalsusega. Sündmusskeeme on piiratud hulgal ja need on aluseks enamikule maailma keeltes leitud abiverbikonstruktsioonidele. (Heine 1993: 27–53)

Abiverbistumise protsessis on algsed verbid allikobjektid ja nendest arenenud abiverbid sihtobjektid. Näiteks ingliskeelse tulevikku väljendava fraasi *is going to* allikobjektiks on verb *go*. (Heine 1993: 48–49) Vormiliselt võib inglise keele modaalverbide arengut pidada praegu vaid morfologiseerumise algusfaasiks, mis tähendab seda, et modaalverbid on arenenud küll põhiverbist, kuid pole (veel) muutunud afiksiteks (Hopper, Traugott 1993: 131).

See, et keeles toimub abiverbistumine, on tingitud ka asjaolust, et erinevatel kirjakeele etappidel tuntakse vajadust ühe või teise keelendi järele. Kui tänapäeval mõjutab keele muutumist näiteks see, kuidas ja missugust keelt ajalehtedes kasutatakse, siis varem oli selleks mõjutajaks näiteks piibli tõlkimine. (Metslang 1994: 543–544)

1.3. *Panema*-verb

Panema-verbi omandamisverbina (omandamise või loovutamise situatsiooniga seotud verb) on eesti keeles loetud põhisõnavara operaatorite ehk tuumsõnade hulka. Sellesse rühma on arvatud sõnad, mis vastavad kindlatele kriteeriumitele: need peavad olema polüseemsed ja/või polüfunktsionaalsed, skemaatilise ja üldise tähendusega, suure esinemissagedusega lühikesed sõnad. Lisaks on need tüpoloogiliselt sagedased, inimese maailmapildis kognitiivselt kesksed omasõnade või väga vanade laensõnade hulka kuuluvad sõnad ja lapsed omandavad need varakult. (Pajusalu jt 2004: 10–11)

Panema-verbi tüvevasted ja selle tähendused on eesti keele sugulaskeeltes näiteks järgnevad (EES):

- soome *panna* 'panna, asetada; määrata; sundida; teha',
- liivi *pānda* 'panna, asetada; käskida, (teha) lasta',

- mansi *pin-* 'panema, asetama',
- kamassi *pel-, hel-* 'panema, asetama'.

F. J. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatus on verbile *panema* (*-nen, -nna*) esitatud järgmised tähendused: 1) *setzen, stellen, legen* (*tule-panija, kārdi-panija, ega ma oma last temale ei pane – mehele panema, pihta panema, selga panema, tähele panema*); 2) *veranlassen, anordnen, befehlen* (*herra pani seda rubla tema käest võtma ja minule andma – der Herr ordnete an, befahl diesen Rubel von ihm zu nehmen und mir zu geben; lugema panema – lesen lassen, higinema panema – Schweiss erregen, käima panema – in Gang bringen, seizma panema – hinstellen, oma järele panema – durch einen Liebeszauber zum Anhängen zwingen, wārisema panema – zum Zittern bringen, weški paneb ize ennast põlema – die Mühle gerāth von selbst in Brand*); 3) *halten, achten für etwas* (*pane seda majaks olema, ei mikski panema, imeks panema*); 4) *sich in Bewegung setzen, sich begeben, sich aufmachen, anfangen* (*ta paneb jõksma, laulma; sē paneb mu südame peale*); 5) *treffen, stechen* (*von Schlangen und Insecten*) (*pitkne pani, pani käese, pitka pandud*); 6) *sich stellen, den Schein annehmen* (*nemad ei pane teadwaks, ennast rikkaks panema*) (Wiedemann 1923: 764)¹

Wiedemanni sõnastikus on *panema*-verbil seega esindatud neli leksikaalset põhitähendust ('asetama', 'pidama', 'tabama' ja 'ennast asetama') ja kaks grammatilist põhitähendust ('alustama' ja 'põhjustama'). Iga tähendusklassi juurde on esitatud näiteid, sealjuures kõige rohkem näiteid on just põhjustamistähenduse kohta. 'Alustamise' tähendusklassis on välja toodud näide *sē paneb mu südame peale*, mis erineb prototüüpselt alustamistähendusest selle poolest, et selles pole *ma*-infinitiivi.

Panema-verbil on tänapäeva eesti kirjakeeles järgnevad põhitähendused: 1) kuhugi, mingisse kohta asetama, paigutama (*Paneb raamatu lauale. PILTLIKULT Oma tundmusi, mõtteid sõnadesse panema.*); 2) teise asendisse, seisundisse või olukorda seadma (*Paneb tassi kummuli. PILTLIKULT Ta on mitu maja püsti pannud 'ehitanud'*);

¹ 1) *setzen* 'panema, asetama'; *stellen* 'panema, asetama, paigutama'; *legen* 'panema, asetama; paigaldama'; 2) *veranlassen* 'algatama, põhjustama, esile kutsuma, ajendama, tõuget andma; sundima'; *anordnen* 'määrama, käskima, (ametlikult) korraldama, ette kirjutama, määrama; *befehlen* 'käsutama'; 3) *halten* 'pidama'; *achten für etwas* 'pidama millekski?'; 4) *sich in Bewegung setzen* 'liikuma hakkama'; *sich begeben* 'siirduma, asuma'; *sich aufmachen* '(teele) asuma, hakkama'; *anfangen* 'alustama'; 5) *treffen* 'tabama'; *stechen* 'torkama'; 6) *sich stellen* 'ennast asetama, asetuma; asuma, seisma'; *den Schein annehmen* 'pidama millekski/kellekski' (Kibermann jt 2007)

3) mingit tegevust või seisundit esile kutsuma (*Probleemid panid meid mõtlema. Pakane pani jõed jäässe.*), käskima, sundima (*Ta pani mu vägisi sööma.*); 4) määrama: a) kedagi kellekski või kuhugi (*Paneme rühmale uue juhi.*), b) kellelegi midagi ülesandeks, kohustuseks tegema (*Ta ei täitnud temale pandud ülesannet.*), c) kellelegi või millelegi hinnangut andma (*Kirjandi eest pandi talle hindeks viis.*), d) (omaks) andma (*Mis nime te oma koerale panite?*); 5) pidama, arvama (*Ei pannud paljuks (vaeva) lapse järele vaadata.*); 6) KÕNEKEELES (tegevuse intensiivsust väljendades asendab teisi verbe): a) kiiresti, äkki (kuskile) liikuma, minema (*Pane otse edasi!*), b) lööma, virutama (*Pane talle, nii et aitab!*), c) kiruma, vanduma; midagi tabavalt ütleva või kirjutama. (*Vägevasti laulsid. Panid üle teiste nagu tõrre põhjast.*“ V. Gross), d) jooma (*veini panema*), e) tulistama (püssist pauku, valangut, kärtsu panema), f) muude intensiivsete tegevuste kohta (*Pane kas või veel paar nädalat streiki*“ V. Gross); 7) KÕNEKEELES hakkama, mingit tegevust alustama, harilikult häälitsemise või liikumise kohta (*Kõik panid laginal naerma.*). (EKSS 2009: 75–78)

Eelnevast on näha, et tänapäeva eesti kirjakeeles eristatakse *panema*-verbil viit leksikaalset põhitähendust ja kahte grammatilist põhitähendust. Leksikaalsed tähendused on 'kuhugi, mingisse kohta asetama, paigutama' (sellest tuleneb abstraktne tähendus), 'teise asendisse, seisukorda või olukorda seadma' (sellest tuleneb abstraktne tähendus), 'määrama', 'pidama, arvama' ja lisaks asendab *panema*-verb teisi verbe, rõhutades ekspressiivsust. Grammatilised tähendused on 'hakkama, mingit tegevust alustama' ja 'mingit tegevust või seisundit esile kutsuma'.

Kuigi Wiedemannil on kokku kuus põhitähendusklassi ja EKSSis seitse põhitähendusklassi, ei tähenda see seda, et üks tähendusklass oleks juurde tekkinud. Tähendusklassid võivad olla moodustatud erineval viisil ning sellepärast peab võrdlemisel pöörama tähelepanu ka esitatud näidetele.

Eelnevalt esitatud *panema*-verbi tähendusklasside liigitused koos näidetega iseloomustavad nii tollaegset *panema*-verbi leksikaalset ja grammatilist kasutust kui ka vastavate ajajärgude keelekasutust üldisemalt. 16.–18. sajandi eesti kirjakeele *panema*-verbi tähendusklasside moodustamise põhimõtteid selgitatakse töö metoodika alapeatükis ning *panema*-verbi tähendusklasside peatükis. Siinses analüüsis lähtutakse kuuest leksikaalsete ja kahest grammatiliste tähenduste klassist.

1.4. *Panema*-kausatiiv

Panema-kausatiivi skeem on:

MÕJUTAJA (nominatiiv) + *PANEMA*-VERB (vormipiiranguid ei ole) + MÕJUTATAV (genitiiv, partitiiv) + TULEMUSSITUATSIOON (*ma*-infinitiiv, allatiiv)

Tüüpilised põhjustamiskonstruktsiooni näited on järgmised:

- (5a) Isa **pane** auto **tööle**.
- (5b) Ehk **pane** kell neid ajale **mõtlem**a.
- (5c) Pisiasjade unustamine **on pannud** mind **muretsem**a.
- (6a) Olukord **pani** teda **tegutsem**a.
- (6b) Juba väike tuuleil **pane** värava edasi-tagasi **liikum**a.
- (7a) Mis **pani** poissi valetama?
- (7b) Kohaliku talumehe külajutt **pani** ränduri naerma.
- (7c) Lilled **panevad** juba praegu kogu metsaaluse sinetama.²

MÕJUTAJA võib olla agent (5a), instrument (5b) või protsess (5c); MÕJUTATAV aga kogeja (6a) või neutraalne osaline (6b). TULEMUSSITUATSIOONIKS on tegevus (7a), protsess (7b) või seisund (7c). Enamasti väljendatakse tulemusündmust infinitiiviga, kuid seda saab teha ka allatiiviga. Viimane väljendusviis on aga võimalik ainult sel juhul, kui tulemusündmuseks on tegevus või protsess. (Kasik 2001: 103–105)

Panema-verb käitub kausatiivitarindis üldist abstraktset põhjustamistähendust näitava poolabiverbina³ (Erelt 2013: 212–213). Kui asetamistähenduse puhul nõuab *panema*-verb enda kõrvale latiivset argumenti 'kuhu?', siis kausatiivikonstruktsioonis on see objekt kadunud (Kasik 2001: 103). Nii ei saa prototüüpsete kausatiivitarindite hulka lugeda sellist tüüpi lauseid nagu nt „*Peremees pani kutsikad korvi istuma*“.

² Poolpaksu kirjaga on siin ja edaspidi märgitud verbid (enamasti *panema*-verbi sisaldavad liitverbid või *panema*-verb lihtverbina, kuid ka pikemad *panema*-verbi sisaldavad fraasid ning teatud näitelauses ka muud verbid). Alla on joonitud sõnad, mida vastavas näitelauses on tahetud mingil asjaolul esile tuua.

³ Täistähendusliku verbi ja abiverbi vahele jäävat paljusid abiverbistumise faase hõlmavat kategooriat nimetatakse vektorverbi kategooriaks (ingl „*vector verb*“) (Traugott, Hopper 1993: 108–109). Siinses töös on abiverbistumist puudutavate teoreetiliste lähtekohtade ja *panema*-kausatiivi näidete põhjal järeldatud, et prototüüpsetes kausatiivikonstruktsioonis on *panema*-verb abiverbistunud kui mitteprototüüpsetes kausatiivikonstruktsioonis.

***Panema*-verbi tee kausatiivikonstruktsiooni**

Panema-verbi sobivust kausatiivikonstruktsiooni toetab nii konstruktsioonigrammatika kui ka grammatiseerumisteooria. Adele Goldbergi käsitus konstruktsiooni lõimumisest kindla verbiklassi sõnadega kehtib ka eesti keele verbi *panema* kohta. Seda on näha, kui esmalt mõelda *panema*-verbi ühele põhitähendusele tänapäeva eesti kirjakeeles, milleks on 'kuhugi, mingisse kohta asetama, paigutama' (EKSS). Asetamistähendus 'setzen, stellen, legen' on esimese tähendusena kirjas ka 1869. aastal ilmunud Ferdinand Johann Wiedemanni sõnaraamatus (Wiedemann 1923: 764). Nt

(8) *Selle wee sisse kasta linnast riet, ja **panne** sedda haige kohha peäle; kui ta jääb kuiwaks, siis kasta ueste.* (VAKK, Hupel 1766)

Selles näitelauseis muutub linase riide asukoht. Riie oli algul vees, pärast haige koha peal. Riide asukoha muutja on agent.

Panema-verbil on kausatiivses konstruktsioonis põhjustamistähendus. Nt

(9) *Karu **pani** marjulise hirmust **värisema**.*

Siin muutub marjulise seisund: marjuline ei olnud algul hirmul, aga pärast karu nägemist oli. Seega on karu siin seisundimuutuse põhjustaja.

Kuna mõlemas näites on tegemist mingis mõttes muutumisega, näites 8 asukoha ja näites 9 seisundi muutumisega, siis saab need näited seostada näitega 1 (vt lk 6), ehkki *panema*-kausatiivis ei ole verbi ja konstruktsiooni tähendused nii ühemõtteliselt seotud.

Grammatiseeruma kalduvad polüseemsed tuumsõnad, millega väljendatakse inimesele olulisi tegevusi. Selliste sõnade hulka kuulub ka verb *panema*. (Pajusalu jt 2004: 16)

1.5. Töö metoodika

Siinses töös on analüüsimismaterjaliks 249 *panema*-verbi kasutusjuhtu 16.–17. sajandist ja 494 *panema*-verbi kasutusjuhtu 18. sajandist.

Kuni 18. sajandini on valitud kõik *panema*-verbi sisaldavad laused, mis sisalduvad vana kirjakeele korpuse lemmatiseeritud osas. Need on pärit jägnevatest tekstidest: Wanradti-Koelli katekismus (1535), Laurentius Boieruse tekst (1587–1595), Georg Mülleri jutlused (1600–1608), Turu käsikiri (1625), Heinrich Stahli „Hand- und Haußbuch“ III osa (1638) ja Heinrich Stahli „Leyen Spiegel“ II osa (1649).

18. sajandist on päringud tehtud valitud tekstidest: A. Thor Helle „Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache“ 10 dialoogi (1732), A. W. Hupel „Lühhike õppetus“ (1766–1767), R. W. Willmann „Juttud ja Teggud“ (1782), F. G. Arwelius „Üks Kaunis Jutto ja Öppetusse Ramat“ (1782) ja N. V. Hagemeister „Lühhikenne õppetus maa-rahwale“ (1790).

Iga autor on oma kirjutatuga jätnud jälje eesti kirjakeele ajalukku.

- Wanradti-Koelli katekismus on vanim säilinud eestikeelne trükis (11 katkendlikku lehte);
- Laurentius Boieruse käsikirjaline tekst on esitatud ladina keeles, tõlgitud seejärel mitmesse keelde, sealhulgas eesti keelde. Eestikeelse tekstiosa pikkus on 41 rida. See usulise sisuga tekst on kirjutatud põhja- ja lõunaestimurdelises segakeeles;
- Georg Mülleri olulisimad tekstid on 39 käsikirjalist jutlust. Need on keeleliselt sõnarikkad, sisaldades küll ka võõrapärasust, aga selle kõrval ka Tallinna keelepruuki, ning tänu tole aja elu kujutamisele olulised ka ajalooliselt. (Kask 1970: 34);
- Turu käsikiri sisaldab ristimis-, laulatus- ja matusetalituse tekste ning selle 22 leheküljest 18 on eestikeelsed;
- H. Stahl koostas 1637. aastal ilmunud esimese eestikeelse grammatika „Anführung zu der Estnischen Sprach“. Tema tekstid ei väljenda vaid ühe idiolekti keelekasutust ning peegeldavad seetõttu hästi vanema kirjakeele traditsiooni. Tekstid on väärtuslikud näiteks tänu sellisele arhailisele sõnavarale ja vormistikule, mida teistes tekstides ei leidu. (Habicht 2001);

- A. Thor Helle oli piibli tõlkimise eestvedaja. „Piibli Ramat, se on keik se Jummal Sanna“ ilmus 1739. aastal. Ühtlases vanas kirjaviisis kirjutatud piibel sai eeskujuks keeletarvitajaile ja kirjameestele. Ta koostas ka eesti keele käsiraamatu („Kurtzgefaszte Anweisung zur Ehstnischen Sprache“, 1732), milles sisaldub muuhulgas eesti keele grammatika. (Kask 1970: 90–97);
- A. W. Hupel kirjutas eesti keele grammatikat ja eesti-saksa / saksa-eesti sõnaraamatut sisaldava eesti keele käsiraamatu („Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, den revalschen und den dörptschen, nebst einem vollständigen Wörterbuch“, 1780). Tema töödes avaldub piiblitõlke keeletarvitus. (Kask 1970: 98–100);
- R. W. Willmann on õpetliku sisuga juturaamatu „Juttud ja teggud“ autor;
- F. G. Arwelius oli juturaamatute kirjutaja. Ta näitas esimesena teed eesti keele rikastamisele abstraktsete substantiivituletiste näol (Kask 1970: 102);
- N. V. Hagemeister kirjutas õpetusraamatu „Lühhikenne õppetus maa-rahwale“, milles jagas nõuandeid selle kohta, kuidas õnnetuste korral toimida.

Kuna erinevatest sajanditest on analüüsimiseks erinev hulk andmeid, siis pole enamik võrdlusi tehtud mitte absoluutarvude, vaid osakaalude kohta (s.t tähendusklasside osakaal erinevatel sajanditel).

13.–17. sajandi kohta on päringud tehtud 313 184 tekstisõna hulgast, mis teeb *panema*-verbi osakaaluks 0,08% ning 18. sajandi kohta 112 036 tekstisõna hulgast, mis teeb *panema*-verbi osakaaluks 0,44%. See näitab, et 13.–17. sajandi tekstides oli *panema*-verbi osakaal väiksem kui 18. sajandi tekstides.

Tabelis 1 on esitatud *panema*-verbi osakaal erinevate autorite tekstides. *Panema*-verbi osakaalu (protsentides) leidmiseks on esmalt vana kirjakeele korpusest vaadatud vastava teksti sõnede arvu ning seejärel arvutatud *panema*-verbi kasutusjuhtude arvu järgi suhe sõnede arvasse. Näiteks on Mülleri jutlustes 121 309 sõnet ning *panema*-verbi esineb seal 60 korral – saadud suhe on 0,05%.

Tabel 1. *Panema*-verbi osakaal 16.–18. sajandi tekstides

Autor ja teos	<i>Panema</i> -verbi kasutusjuhtude arv	Sõnede arv	<i>Panema</i> -verbi osakaal vastavas tekstis (%)
Wanradti-Koelli katekismus	1	959	0,1
Laurentius Boieruse tekst	3	240	1,25
Georg Mülleri jutlused	60	121 309	0,05
Turu käsikiri	3	3515	0,08
Heinrich Stahl „Hand- und Haußbuch“ III osa ja Heinrich Stahl „Leyen Spiegel“ II osa	182	187 161	0,1
A. Thor Helle "Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache" 10 dialoogi	16	11 809	0,13
A. W. Hupel „Lühhike õppetus“	247	35 757	0,69
R. W. Willmann „Juttud ja Teggud“	117	38 501	0,3
F. G. Arwelius „Üks Kaunis Jutto ja Õppetusse Ramat“	100	23 962	0,42
N. V. Hagemester „Lühhikenne õppetus maa-rahwale“	14	2007	0,69

Tabelist 1 on näha, et erinevad autorid on *panema*-verbi kasutanud erineval määral. Arvutustest ilmneb, et suurim osakaal on *panema*-verbil Boieruse tekstis (1,25% kõikidest selle teksti sõnedest). Järgnevad Hupeli ja Hagemestri tööd (*panema*-verbi osakaal mõlemas 0,69%), ent need on Boieruse tekstiga võrreldes palju pikemad. Kõige väiksem on *panema*-verbi osakaal Mülleri jutlustes (0,5%).⁴

Kõikidele lausetes esinevatele *panema*-verbi vormidele on määratud tähendusklassid. Selles protsessis on küll toetunud nii „Eesti kirjakeele sõnaraamatule“

⁴ *Panema*-verbi osakaal konkreetsete autorite töödes on oluline sellepärast, et see tõstatab näiteks küsimuse, miks kasutab üks autor *panema*-verbi rohkem kui teine (nt võib see olla seotud tekstide temaatikaga). Oluline on ka tabelis esitatud *panema*-verbi kasutusjuhtude arv autoriti, kuna grammatiseerumise uurimisel peab arvesse võtma nii konkreetseid näiteid kui ka nende esinemissagedust.

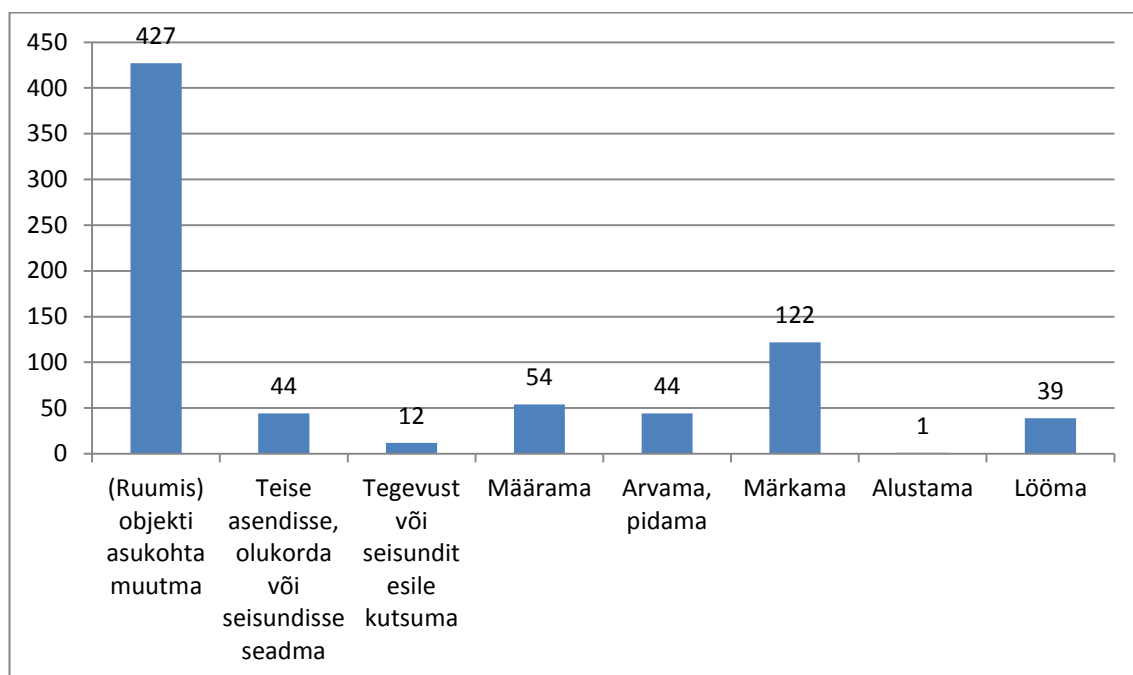
kui ka Wiedemanni ja Gösekeni sõnaraamatule, kuid tähendusklasside moodustamise aluseks pole vaid ühes kindlas sõnaraamatus esitatud *panema*-verbi tähendused. Lähtutud on eelkõige sellest, milliseid tähendusklasse oleks siinsete konkreetsete kasutusjuhtude puhul mõttekas moodustada.

Analüüsis on lähtutud konstruktsioonigrammatikast ja grammatisatsiooniteooriast.

2. *Panema*-verbi tähendusklassid 16.–18. sajandil

Selles peatükis on esitatud esmalt joonised *panema*-verbi tähendusklasside suuruse kohta ja seejärel on iga tähendusklassi eraldi analüüsitud – välja on toodud olulisemad tähelepanekud ja lisatud näitelauseid. Kuna 16. sajandist on analüüsitavaid näiteid vaid neli, siis on enamasti võrreldud ainult 17. ja 18. sajandi materjali.

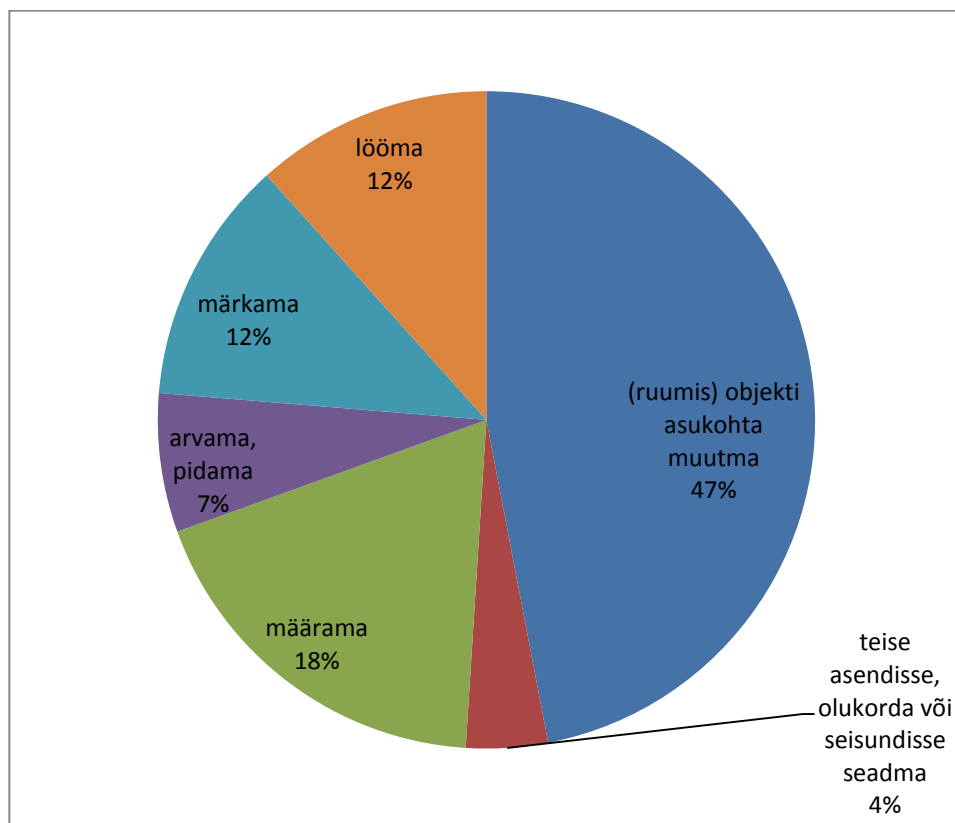
Joonisel 1 on kujutatud tähendusklasside suurused 16.–18. sajandil. Analüüsitavaid näiteid on kokku 743. Iga tähendusklass on omakorda jaotatud väiksemateks alarühmadeks – seda näitavad lisad 1 ja 2 ning allolevad alapeatükid iga tähendusklassi kohta.

Joonis 1. *Panema*-verbi tähendusklasside suurus 16.–18. sajandil

Kõige rohkem esineb *panema*-verbi esimeses asetamistähenduses.⁵ Selle kohta on 427 näidet. Ka 'märkama' tähendust esineb palju – 122 korral. Suuruselt neli järgnevat tähendusklassi: 'määrama' (54); 'teise asendisse, olukorda või seisundisse seadma' (44); 'arvama, pidama' (44) ja 'lööma' (39) – on näidete arvu poolest umbes ühesuurused. Põhjustamistähenduses ('mingit tegevust või seisundit esile kutsuma') esineb *panema*-verb 12 korral ning alustamistähenduses vaid üks kord.

16.–17. sajandi ja 18. sajandi kohta on välja toodud eraldi diagrammid, millelt on näha tähendusklasside suuruste osakaal (vt joonis 2 ja 3, vt ka absoluutarve lisadest 1 ja 2).

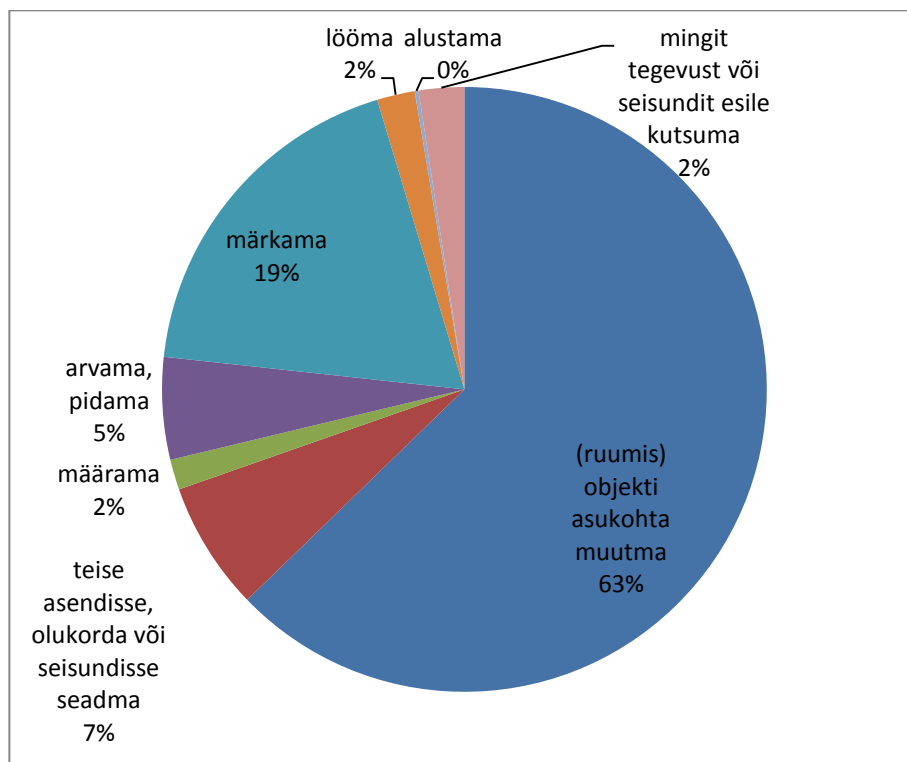

Joonis 2. *Panema*-verbi tähendusklasside suurus 16.–17. sajandil

⁵ Asetamistähendusega fraaside tähendusklassi nimetuseks on valitud '(ruumis) objekti asukohta muutma'. Vaid paaril üksikul juhul on analüüsis kasutatud üldistavat nimetust 'asetama'. Need kaks nimetust on võrdväärset.

Jooniselt 2 on näha, et 16.–17. sajandil märgib *panema*-verb kõige sagedamini objekti asukoha muutmist ruumis (47%). 'Määramise' tähenduses esineb *panema*-verb 18 protsendil kõikidest kasutusjuhtudest. Sellele järgnevad väiksema osakaaluga, ent samuti olulised tähendusklassid: 'lööma' (12%); 'märkama' (12%); 'arvama, pidama' (7%); 'teise asendisse, olukorda või seisundisse seadma' (4%).

Ka 18. sajandil (vt joonis 3) on *panema*-verbil kõige sagedamini objekti asukoha muutmise tähendus – 63% kõikidest *panema*-verbi kasutusjuhtudest ehk rohkem kui pooltel juhtudel. 'Märkamise' tähendusklass (19%) on küll väiksem, kuid võrreldes ülejäänud tähendusklassidega siiski suur. Sellele järgneb veel kuus tähendusklassi: 'teise asendisse, olukorda või seisundisse seadma' (7%); 'arvama, pidama' (5%); 'määrama' (2%); 'lööma' (2%); 'mingit tegevust või seisundit esile kutsuma' (2%); 'alustama' (0%).

Joonis 3. *Panema*-verbi tähendusklasside suurus 18. sajandil

Üheks silmatorkavaks erinevuseks on see, et 16.–17. sajandil oli *panema*-verbil vähem tähendusklasse kui 18. sajandil. See võib tuleneda varasemate tekstide tekstiliigilisest

ühekülgsusest (valdavalt usutekstit). Teise erinevusena on näha, et 16.–17. sajandi tähendusklasside suurused on omavahel võrdsemad kui 18. sajandil. Diakroonilises plaanis on aga läbi aastate domineerinud objekti asukoha muutmise tähendus ehk esmane leksikaalne tähendus.

3.1. *Panema*-verbi leksikaalsed tähendused

Selles alapeatükis on esitatud *panema*-verbi leksikaalsed tähendused. Nende hulgas on nii konkreetseid kui ka kujundlikke tähendusi. Konkreetne tähendus on aluseks abstraktsel tähendusele. Selliste tähendusülekannete uurimine kuulub kognitiivsesse keeleteadusesse. Eesti keele tuumverb *panema* on sarnaselt teiste tuumverbidega polüseemne (Tragel 2003). Abstraktses tähenduses hakatakse *panema*-verbi kasutama veelgi rohkemates kontekstides.

Tekstides esinenud fraasid on jagatud liht-, ühend- ja väljendverbideks. Nende määramisel on arvestatud seda, kuidas need esinevad konkreetsetes tekstilõigustes, ning lähtutud väljend- ja ühendverbide definitsioonist, mille kohaselt

- 1) väljendverbid on verbi ja käändsõna, harvemini verbi ja käändsõna fraasi või verbi ja kaassõna fraasi ainukordsed ühendid, mis moodustavad idiomatilise tähendusterviku;
- 2) ühendverbid on verbi kokkukuuluvad ühendid määrsõnaga (ühendverbi põhisisu kannab verbaalne osis). Ühendverbi koosseisus olevad määrsõnad on afiksaaladverbid ehk abimäärsõnad (koha-, perfektivsus- seisundi- ja modaalmäärsõna). (Erelt 2013: 59; 62)

3.1.1. '(Ruumis) objekti asukohta muutma'

Objekti asukoha muutmine ruumis on *panema*-verbi kõige sagedamini esinev tähendus. 743 *panema*-verbi kasutusjuhust esineb selles tähenduses 427, mis on rohkem kui pool kõikidest analüüsitud kasutusjuhtudest.

Objekti asukoha muutmisel ruumis on oluline tegija roll. Tüüpiliselt on tegijaks agent ehk keegi, kes tahtlikult muudab objekti asukohta ruumis. Lauses 10 on tegijaks *tema*.

- (10) Se+ +pärrast **panni temma** se terwe rahha weel sel+ +sammal ösel senna **mahha**, kus ta olli sedda wotnud. (Willmann 1782)

Eristub kolm tähendusrühma. Allpool on lisatud kõigis kolmes tähendusrühmas erinevatel sajanditel konkreetselt esinenud fraasid (vt esinemiste arvu lisadest 1 ja 2), liigitades iga *panema*-verbi või *panema*-verbi sisaldava verbifraasi liht-, ühend- või väljendverbide alla. Tähendusrühmad on järgmised:

- 1) 'ruumis objekti asukohta muutma (konkreetne tähendus)'

16.–17. sajandil:

lihtverbina – *millegi peale panema*; *millegi sisse panema*; *kellegi ette panema*; *millegi alla panema*; *midagi või kedagi kellegi selga panema*; *millegi juurde panema*; *panema* (täpne koht määratlemata);

ühendverbina – *maha panema*; *juurde panema*;

väljendverbina – *ühte panema*;

18. sajandil:

lihtverbina – *millegi sisse panema*; *sekka panema*; *millegi peale panema*; *millegi alla panema*; *millegi kohale panema*; *millegi vahele panema*; *millegi kõrvale panema*; *kellegi asemele panema*; *millegi ümber panema*; *kellegi taha panema*; *millegi poole panema*; *millegi juurde panema*; *millegi vastu panema*; *millegi ette panema*; *panema* (täpne koht määratlemata);

ühendverbina – *midagi sisse panema*; *midagi peale panema*; *midagi kõrvale panema*; *üles panema*; *maha panema* (k.a *seljast maha panema*); *paigale panema*; *välja panema*; *alla panema*; *pähe panema*; *ära panema*; *midagi millegagi segamini panema*; *midagi millegagi kokku panema*; *midagi juurde panema*; *midagi sekka panema*; *kellelegi midagi ette panema*;

väljendverbina – *varjule panema*; *riideid selga panema*; *lahasesse panema*; *mulda panema*; *midagi asemele panema*.

Tähendusrühma 'ruumis objekti asukohta muutma (konkreetne tähendus)' ilmestab näide:

- (11) Warsi kewwadel, kui need linno+ +puud saawad lahti tehtud, siis **pannakse** üks tühhi pu, kelle pohhi alt on ärra+ +woetud, teise **peäle**, kus linnud sees on. (Willmann 1782)

[*teise peale panema*; *panema*-verb lihtverbina]

- 2) 'asukohta muutma (kujundlik tähendus)' (Sellesse rühma kuuluvad enamasti kirikukeele kinnistunud fraasid.)

16.–17. sajandil:

lihtverbina – *vaenu või viha kellegi vahele panema; kaela peale panema; südame sisse panema; külje sisse panema; ilma põhja panema; banni sisse panema; millegi asemele panema; millegi ette panema; patte altari peale panema; vaeva Kristuse peale panema; risti (elava puu) peale panema; jalapingiks või jalajäriks panema; pead kuhugi panema; valjaid suhu panema; langemiseks panema; kedagi põhja panema;*

ühendverbina – *palet vastu panema; ühte panema; välja panema; maha panema;*

väljendverbina – *tallele panema; sõna suhu panema;*

18. sajandil:

lihtverbina – *sinu üle panema;*

ühendverbina – *üles panema; külge panema; juurde panema; kõrvale panema;*

väljendverbina – *liha omaks käevarreks panema; meelt pähe panema; nahka panema; tallele panema.*

Tähendusrühma 'asukohta muutma (kujundlik tähendus)' ilmestab näide:

- (12) Sÿß laße nüit neha sinu Im~e+ +aßia, ninck süista lebbÿ sen vßu sen+ +sinatze Lapsukeße siddes (: mea sinu heex on sündinut) sen suhre Mæe ninck Koorma keickest Pattust, Heddast, Surmast ninck sest Pörgku+ +hauwast, sen keicke{st} süwwemba Merre siße: Ninck **panne** sen+ +sinatze Lapse (kumb suhremb ninck korgkemb on, kudt keick Mæet) sinu kitza Süddame siße: (Müller 1601)
[südame sisse **panema**; *panema*-verb lihtverbina]

- 3) 'kedagi kuhugi (midagi tegema) suunama, saatma, viima' (Ka selles rühmas on väljendid suuremal või vähemal määral kinnistunud.)

16.–17. sajandil:

lihtverbina – *kooli panema;*

18. sajandil:

lihtverbina – *kooli panema; vangi panema; linna panema; kaaki panema* ('üles pooma'); *tuhthoonesse panema* ('vanglasse panema'); *kellegi juurde panema.*

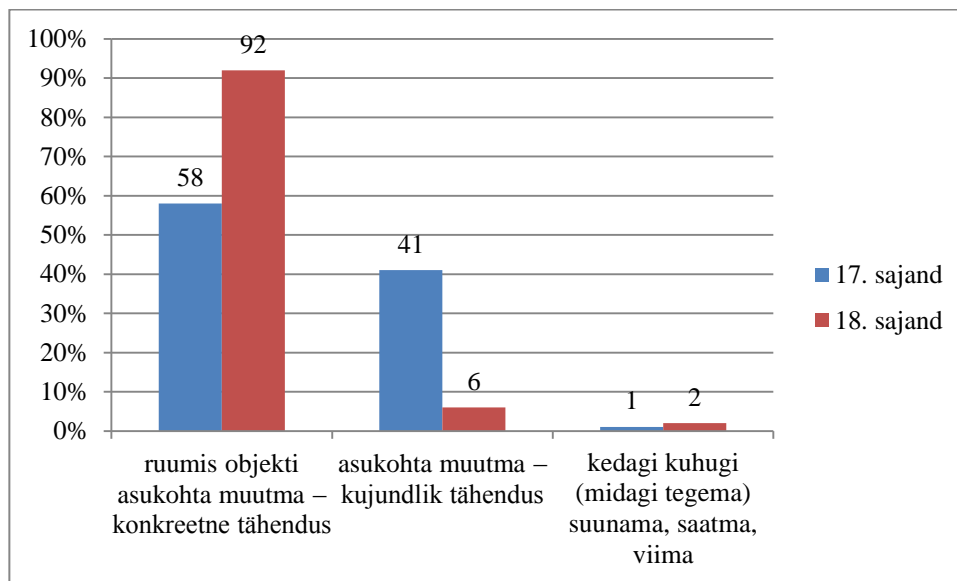
Tähendusrühma 'kedagi kuhugi (midagi tegema) suunama, saatma, viima' ilmestab näide:

- (13) Agga sedda wanna naest **pandi** kaaki, se est, et ta omma rummalusse läbbi, rahwast ebba+ +ussole eksitas. (Arwelius 1782)
[kaaki **panema**; *panema*-verb lihtverbina]

Kuna objekti asukoha muutmise tähenduse allrühmade suuruste osakaal erineb 17. ja 18. sajandil üsna palju, siis on selle erinevuse selgemaks väljatoomiseks esitatud tabel 2 ja diagramm 4. Välja on jäetud 16. sajand, kuna neis lausetes asetamistähendusi *panema*-verbiga ei leidunud.

Tabel 2. Tähendusklassi '(ruumis) objekti asukohta muutma' kolme allrühma suurused 17. ja 18. sajandil

Tähendus	17. sajand	18. sajand
<i>Ruumis objekti asukohta muutma – konkreetne tähendus</i>	68	279
<i>Asukohta muutma – kujundlik tähendus</i>	48	20
<i>Kedagi kuhugi (midagi tegema) suunama, saatma, viima</i>	1	11
<i>Objekti asukoha muutmise tähendusi kokku:</i>	117	310

Joonis 4. Tähendusklassi '(ruumis) objekti asukohta muutma' kolme allrühma osakaalud (protsentides) 17. ja 18. sajandil

Joonisel 4 tähistavad tulpadele lisatud arvud protsente ehk 'objekti asukoha muutmise' tähendusklassi allrühmade osakaalu. Diagrammil on protsentide arvutamisel koguhulgana arvestatud kõigi asetamistähendusega näidete arvu vastavalt 17. sajandil (117) ja 18. sajandil (310). Sajandite võrdlemisel on näha, et 18. sajandil on suure ülekaalus konkreetne asetamistähendus (92% kõikidest asukoha muutmise tähendustest), kuid 17. sajandil on konkreetse asetamistähenduse (58%) kõrval suur ka kujundliku asetamistähenduse osakaal (41%). Ühe põhjusena saab välja tuua tekstide temaatika. Näiteks õpetab Hupel oma arstimisalases raamatus „Lühhike õppetuse“, kuidas haiguse korral looduslike vahenditega ravida, nt

- (14) Igga plaastri jure **panne** agga wahha, raswa ja waiko ehk sedda selgeks sullatud waiko; siiski olgo wähhem waik, kui wahha ja rasw. (Hupel 1766)

17. sajandil on aga ülekaalus usulised tekstid ja seal esineb palju kujundlikke väljendeid. Nt

- (15) Eth meye nüith N. nedt v̄lle iæduth löhikeßet Sanat sedda parrembasti verstehen lernen, syß taha {meye} mina nedt Sanat löhitelt heñese ette wotta, ninck teile se eike Sana moistus **ette panna**, So Viel als Gott des H: Geistes Krafft geben wirdt. (Müller 1606)

Enamasti väljendatakse *millegi sisse panema* tähenduses fraase nii, et kasutatakse kaassõna *sisse*, mitte ei väljendata seda käändelõpuga. Nii on tavalised laused nagu

- (16) Nenda+ +sammoti peab se, kes plaastert keetab, ka teädma mis essite ning mis wimati peab katla sisse pantama. (Hupel 1766)

3.1.2. 'Teise asendisse, olukorda või seisundisse seadma'

Sellesse tähendusrühma kuuluvad kinnistunud fraasid, millest enim kasutatud on *kinni panema*, nt *haavu kinni panema*. 'Teise asendisse seadma' erineb tähendusest '(ruumis) objekti asukohta muutma' selle poolest, et paigutades midagi teise asendisse, ei liigutata objekti tervikuna ühest kohast teise. Näiteks ust kinni pannes ei muutu mitte ukse asukoht, vaid selle asend.

17. sajandi tekstides esinevad järgmised fraasid:

ühendverbina – *kinni panema*; *kokku panema*;

väljendverbina – *otsa panema*.

18. sajandi tekstides on fraase rohkem:

ühendverbina – *kinni panema*; *suud ammuli panema*; *kokku panema*; *täis panema*;

väljendverbina – *lukku panema*; *kedagi kellelegi mehele panema*;

lisaks – *panema* (asend määratlemata).

17. sajandil leidub kaks sellist abstraktse tähendusega fraasi nagu *millegi peale otsa panema*, mille tähendus on 'midagi lõpetama, kõrvaldama'. Nt

- (17) Agkas Sem+ +perrast ep olli temma Jummalast perrale+ +jettut / erranis / eth temma Jumjala kartas / piddit needt Koirat tulla / ninck temma Paiset lackma / ninck / eth temma ommast Heddast erra+ +pehstetut sai / piddis se Surm tullema / ninck temma **Willitzusse pehle Otza panema** / sihn on temma kurja sahnut / nühdt agkas sahp temma sehl Abrahamme Ruppe sees tröhstitut / ninck röhmustut. (Stahl 1649)

3.1.3. 'Määrama'

Sellesse tähendusrühma kuuluvates fraasides esineb *panema*-verb enamasti lihtverbina.

17. sajandi tekstides esinevad järgmised fraasid:

lihtverbina – *koormat kellegi peale panema*; *lootust kellegi/millegi peale panema*;

risti kellegi peale panema; *nime kellegi peale panema*; *tööd kellegi peale panema*;

surma kellegi peale panema; nuhtlust kellegi peale panema; enese peale panema; kellegi peale panema – objekt määratlemata; *kedagi käsu alla panema*; väljendverbina – *hukka panema*.

18. sajandil tekstides esinevad järgmised fraasid:

lihtverbina – *lootust kellegi/millegi peale panema; nuhtlust kellegi peale panema; kellegi peale panema* – objekt määratlemata; *panema* kedagi kellekski.

17. sajandi näidetes torkab silma fraas *midagi kellegi/millegi peale panema*, mida kasutatakse tähenduses 'kellelegi midagi ülesandeks või kohustuseks tegema' või 'kedagi mingisse abstraktsesse olukorda seadma'. Tahteline agent on siin see, kes kellegi teise üle otsustab. Tavaliselt on tegemist millegi negatiivsega, nt *koormat peale panema* ja *nuhtlust peale panema*. Selliseid konstruktsioone kasutavad nii Müller kui ka Stahl. Fraas *lootust kellegi/millegi peale panema* esineb ka 18. sajandil, ent mitte nii tihti kui 17. sajandil. Stahl kasutab seda usulise sisuga tekstides, nt

(18) Se sündis agkas se+ +perrast / eth **meije omma lotusse mitte hennesse pehle pannime / erranis Jummala pehle** / ke needt surnut ülles+ +erretap / ke meid ni+ +sugkusest surmast erra+ +pehstnut on / ninck weel igka+ +pehw erra+ +pehstap / .. (Stahl 1638)

Ilmselt võibki *midagi kellegi/millegi peale panema* konstruktsiooni puhul olla tegemist sellise kasutusjuhuga, mis algselt esines eelkõige religioosse sisuga tekstides.

'Määrama' tähendusklassis esineb 17. sajandil selline fraas nagu *hukka panema* 'hukkama', mis väärrib eraldi rõhutamist sellepärast, et 18. sajandil ei esine seda enam üldse. Nt

(19) Ninck temma kahs sait welja+ +wihtut kax töiset Kurri+ +tegekijat / eth nemmat temma kahs **hucka pantut sai**. (Stahl 1638)

3.1.4. 'Arvama, pidama'

Sellesse tähendusklassi kuuluvad fraasid, mis näitavad, et keegi peab kedagi/midagi kellekski/millekski/mingisuguseks ehk arvab kedagi/midagi olevat keegi/miski/mingisugune.

17. sajandil esinevad fraasid on:

lihtverbina – *tõeks panema*; *end või midagi suureks või suuremaks panema*; *end targaks panema*; *viivituseks panema*; *kuradit jumalaks panema* ja *panema kellekski*;

väljendverbina – *mingiks panema*; *naeruks panema*; *häbiks panema*;

18. sajandil esinevad fraasid on:

lihtverbina – *õiglaseks panema*; *halvaks panema*;

väljendverbina – *millekski panema*; *imeks panema*; *naeruks panema*; *pahaks panema*.

Selles tähendusklassis pole sajandite vahel esinemussageduses suuri erinevusi. Ühelt poolt esineb väljendeid, mida ka tänapäeval kasutatakse, nt *pahaks panema* ja *halvaks panema*, teiselt poolt esineb väljendeid, mis on tänapäeval mõnevõrra vananenud, nt *imeks panema* (praegu pigem *imestama*) ja *naeruks panema* (praegu pigem *millegi üle naerma*). Ka „Eesti keele seletavas sõnaraamatus“ (2009) on kogu sellele tähendusklassile lisatud märge *vananenud, vanemas keeles*.

17. sajandil esineb kõige rohkem fraasi *end või midagi suureks või suuremaks panema* (vt näide 20) ja 18. sajandil esines kõige rohkem fraasi *imeks panema* (vt näide 21).

- (20) Minna jettan agkas sedda maha / eth ep kekit münd **suhrembax pannep** / kudd temma munnust neh / echk munnust kuhlep. Jch enthalte mich aber des / auff das nicht jemand mich **höher achte** / denn er an mir sihet / oder von mir höret. (Stahl 1638)
- (21) Selle wiisika ei tohhi sa töist luggo loota: sest kui sa nenda ommad asjad ajad; siis **ärta panne immeks**, et nemmad nenda korda lähewad.“ (Arwelius 1782)

3.1.5. 'Märkama'

Sellesse tähendusklassi kuuluvad kognitsiooniga seotud väljendid. 17.–18. sajandil on küll enamasti kasutatud vaid ühte sellist fraasi – *tähele panema* – näiteks lausetes 22 ja 23. See on ilmselt juba tollal püsiühendi staatuses, nagu kasutussagedus tõestab.

- (22) Sest keñel middakit sest kuhlatut on / needt+ +sammah sawhat sedda rõhmo kahs negkema / ninck ke keddakit sest kulnut ommah / needt sawhat sedda **tehhalle pannema**. (Stahl 1638)

- (23) Se keige seljem assi on , et innimenne omma töö teeb ja heästi **tähhele panneb**, et keik wiisi pärrast sünnib, küllab jummal siis önnistab, et keik korda lähheb. (Willmann 1782).

Hupeli „Lühhikeses õppetuses“ on seda fraasi kasutatud palju sellepärast, et autor õpetab inimesi, mida tuleb näiteks haiguse ajal tähele panna.

16. sajandil kasutab Boierus aga väljendit *meelde panema* 'meelde jätma' (hiljem esineb seda veel vaid Mülleril ühel korral), nt

- (24) Ô ilya, laysa kolut, ô vnitze pattu sisen inimise, se Propheti Joelis häle **mele panku**; lauluge ytlep, pasunie ka, Sion lina sise: pyhitzagu paast, pange kulka koku, pyhitzagu se põha kyrck. (Boierus 1587)

Müller kasutab ka kujundlikku väljendit *märgile panema* 'tähele panema'.

- (25) Sÿn piddame meÿe kaas nüit tædma ninck **merckille pannema**, et meddÿ Ißandt Chr2 sen Põha Apostle Pauluße omax Apostlix iße on kutzunut, ninck tæmast kaas v"x kaunis tunnistus andnut, Se+ +sinane on minu erra+ +wallitzut Apostel, et tæma minu Nÿme piddab tæta andma nente Pagkanalle, nente Kunningkalle, ninck nente Israelli Lapsille. (Müller 1601)

3.1.6. 'Lööma'

Panema-verb võib emotsionaalsemates kontekstides asendada teisi verbe eesmärgiga saavutada väljenduse ekspressiivsust ehk mõjuvat väljendusrikkust.

Otsene löömistähendus *kellegi pihta panema* on selles rühmas erand. Seda kasutab vaid Arwelius ühel korral:

- (26) Kui nüüd se haigus jälle hobbose peäle tulli; siis karkas Hinrik kermest uksest oue, wöttis towri puud kätte, ja **panni** selleka keigest rammust **hobbose pihta**. (Arwelius 1782)

Ülejäänud fraasid on siin *vastu panema*. Sellel fraasil on abstraktne tähendus 'end jõuga kaitsma; moraalselt kindlaks jääma; käsule vastu hakkama' (EKSS 2009). 17. sajandil esineb see 249 *panema*-verbi kasutusjuhust 29 korral ning 18. sajandil 494 *panema*-verbi kasutusjuhust üheksal korral. Need arvud näitavad, et 17. sajandi tekstides esineb *vastu panema* väljendit rohkem kui 18. sajandi tekstides, ent jääb küsitavaks, kas siin on seos usutekstidega või mitte. 17. sajandil kasutatakse küll näiteks

sellist väljendit nagu *püha vaimu vastu panema*, kuid *vastu panema* esineb ka lauses, mis võiksid kasutusel olla ka ilmalikus tekstis, nt *sõjamehe vastu panema*:

(27) Minna ollen / O Jssand / üpris wehti ninck nödder / temma / se Försti+ +sest+ +sinnasest ilmast / ninck se wegkiwa **södda+ +meehe wasto panna**: Sem+ +perrast pallun minna sünd / münno kurba süddame pohjast / sinna tahaxit münno jures seisma / ninck aitma / keick tulliset nohlet sest kurja+ +tegekijast kustma / ninck münno rasckel mottel keelma. (Stahl 1638)

3.2. *Panema*-verbi grammatilised tähendused

3.2.1. 'Alustama'

Tegevuse ja seisundi faasid – algus, keskpaik ja lõpp – seostuvad aspekti mõistega (Pihlak 1985: 63). Aspekti kohta on esitatud erinevaid definitsioone, kuid laiemalt hõlmab *aspekti* mõiste situatsiooni sisemise ajalise ülesehitusega seotud nähtusi (Piiroja 2010: 8). Järgnevalt ei vaadelda siiski aspekti üksikasju, vaid ainult faasiaspekti, mille alla kuulub ingressiivsus ehk algus.

Situatsiooni algus võib olla kas neutraalne või intensiivne. Neutraalset algust väljendavad sellised eesti keele tegusõnad nagu näiteks *hakkama*, *minema* ja *tulema* (nt *Vesi läks keema*). Intensiivset ehk järsku algust väljendavad aga verbid nagu näiteks *pistma*, *puhkema* ja *kukkuma* (nt *Kuulajad puhkesid naerma*). (Erelt 2013: 77–78) Lisaks võib välja tuua imminente alguse, mille alla kuuluvad sellised konstruktsioonid nagu *pidama* + *ma*-infinitiiv, *tahtma* + *da*-infinitiiv ja *olema* + *mas*-vorm, nt *Süda tahtis lõhkeda* (Pihlak 1985: 80).

Aspekti saab väljendada erinevate keeleliste vahendite abil. Nendeks on leksikaalsed, grammatilised või leksikaalsete ja grammatiliste vahepealsed vahendid (Piiroja 2010: 9). Grammatiliste vahendite hulka kuuluvad ka siinse uurimuse seisukohalt olulisimad, perifrastilised konstruktsioonid.

Panema-verb kuulub faasiverbide hulka, väljendades koos *ma*-infinitiiviga ingressiivsust ehk situatsiooni algust (Erelt 2013: 78).

'Alustamise' tähendust leidub analüüsitavates näidetes ainult ühel korral. „Eesti keele seletavas sõnaraamatus“ (2009) olevad alustamise tähenduses näitelauseid on enamasti sellised, milles puudub objekt, nt '*Hobune pani lõhkuma*'. Sealsamas leidub

aga näide '*Vanamees pani valitsust kiruma*'. Viimases esineb objekt, nii nagu näites 28. Vormiliselt on need konstruktsioonid sarnased *panema*-kausatiiviga, ent tähendus ei lange kokku, sest siinsed näited väljendavad tegevuse algusfaasi.

- (28) Kui nissa-+ +pead lõhkuwad, siis wötta sedda kriti mis saksad Pleiweis nimmetawad, kabi sedda nissa pea peäle, siis wallo jääb warsti mahha; agga enne kui **se emma panneb last immetama**, siis peab temma nissa-+ +pead soja weega puhtaks pessema. (Hupel 1766)

Kahe grammatilise tähenduse puhul on võimalik välja selgitada, kumb neist on grammatiseerunum (Heine jt 1991: 156–161). Siin on aga tegemist ühe grammatilise tähendusega, alustamisega, kuid näidetest ilmneb, et grammatiseerumisastmeid võiks eristada ka ühe grammatilise tähendusklassi sees. Hupeli näites „*se emma panneb last immetama*“ on asetamistähendus läbipaistvam kui tänapäevases näitelause „*Vanamees pani valitsust kiruma*“. Seega hõlmab näite 28 alustamiskonstruktsioon endas ka paigutamistähendust. Selline tänapäeva *panema*-verbi alustamiskonstruktsioonist erineva konstruktsiooni esinemine A. W. Hupeli tekstis võimaldab vaadelda *panema*-verbi grammatiseerumist üksikasjalikumalt. Kuna aga näide 28 on *panema*-verbi alustamiskonstruktsiooni ainuke näide, siis ei tooda siinses töös välja alustamiskategooria-siseseid täpsemaid arenguid, küll aga püütakse seda järgnevalt teha põhjustamiskategooria kohta.

3.2.2. 'Mingit tegevust või seisundit esile kutsuma'

743 näitest leidub *panema*-verbi kausatiivset kasutust 12 korda ja kõik need esinevad 18. sajandi tekstides.

Kuni 17. sajandini ja ka 17. sajandi tekstides ei esine *panema*-kausatiivi. See ei tähenda aga, et liitpredikaadiga kausatiivi üldse ei esineks. Pille Penjami (2008) uurimistulemused 17. sajandi materjali kohta (valik Mülleri, Stahli ja Blume tekstide näiteid) näitavad, et selliseid kausatiivi juhte on võrreldes hilisema ajaga küll vähe, kuid konkreetses uurimuses leidis neli näidet kausatiivverbiga *tegema* ja üks näide kausatiivverbiga *süütama*.

Näitelausete plokis 29 on esitatud *panema*-kausatiivikonstruktsiooni sisaldavad laused 18. sajandil. Iga näite järel on analüüsitud *panema*-kausatiivikonstruktsiooni sisu

ja vormi. Semantiliste rollide konkreetseid esinemisjuhud lauses on analüüsis sulgudesse lisatud siis, kui need on ka lauses välja kirjutatud. Vastasel juhul on määratud vaid üldine semantiline roll.

- (29) a) Need õised pead sinna korjama enne kui nemmad on ärra öitsnud, muido puddenewad nemmad, kui sa neid **panned kuiwama**. (Hupel 1766)

{MÕJUTAJA – agent (*sa*); MÕJUTATAV – neutraalne osaline (*neid*); TULEMUSSITUATSIOON – seisund (*kuiwama*); *panema*-verb (*panned*) – indikatiiv, jaatav kõne, ainsuse oleviku 2. pööre; prototüüpne kausatiiv}

- b) Pärrast leiad sa et middagi walge wee peäle seisab, sedda walge korja ärra ning **panne kuiwama**, siis sa woid sedda prukida ning omma hawade sisse panna kui nemmad mäddaga on. (Hupel 1766)

{MÕJUTAJA – agent; MÕJUTATAV – neutraalne osaline; TULEMUSSITUATSIOON – seisund (*kuiwama*); *panema*-verb (*panne*) – imperatiiv, jaatav kõne, ainsuse 2. pööre; prototüüpne kausatiiv}

- c) Wötta sedda juurt, pesse ta puhtaks, **panne** ta ülles **kuiwama** warjo sees, kui ta paks on , siis leika tedda lõhki ja panne niitiga ülles kuiwama. (Hupel 1766)

{MÕJUTAJA – agent; MÕJUTATAV – neutraalne osaline (*ta*); TULEMUSSITUATSIOON – seisund (*kuiwama*); *panema*-verb (*panne*) – imperatiiv, jaatav kõne, ainsuse 2. pööre; mitteprototüüpne kausatiiv}

- d) Wötta sedda juurt, pesse ta puhtaks, **panne** ta ülles **kuiwama** warjo sees, kui ta paks on, siis leika tedda lõhki ja **panne** niitiga ülles **kuiwama**. (Hupel 1766)

{MÕJUTAJA – agent; MÕJUTATAV – neutraalne osaline; TULEMUSSITUATSIOON – seisund (*kuiwama*); *panema*-verb (*panne*) – imperatiiv, jaatav kõne, ainsuse 2. pööre; mitteprototüüpne kausatiiv}

- e) Pesse sedda juurt puhtaks, sest keik jured mis sa ülles kaewad, pead sa puhtaks pessema; kui ta on paks, siis leika ta keskelt katke, **panne** ta nitiga ülles **kuiwama** kattusse al, kus tuul käib, agga et ei tulle wihm peäle. (Hupel 1766)

{MÕJUTAJA – agent; MÕJUTATAV – neutraalne osaline (*ta*); TULEMUSSITUATSIOON – seisund (*kuiwama*); *panema*-verb (*panne*) – imperatiiv, jaatav kõne, ainsuse 2. pööre; mitteprototüüpne kausatiiv}

- f) Korja need ubba lehhed, **panne** neid ülles **kuiwama** warjus kus tuul käib, agga ärra panne neid paksuste teine teise peäle, muido lõwad nemmad pallawaks ja kõlbatumaks. (Hupel 1766)

{MÕJUTAJA – agent; MÕJUTATAV – neutraalne osaline (*neid*);
TULEMUSSITUATSIOON – seisund (*kuiwama*); *panema*-verb (*panne*) –
imperatiiv, jaatav kõne, ainsuse 2. pööre; mitteprototüüpne kausatiiv}

- g) Korja ka sedda rohhilist koort, **panne** sedda **kuiwama** ahjo sisse, kui se ei olle lia+ +pallaw, waid agga soe. (Hupel 1766)

{MÕJUTAJA – agent; MÕJUTATAV – neutraalne osaline (*sedda*);
TULEMUSSITUATSIOON – seisund (*kuiwama*); *panema*-verb (*panne*) –
imperatiiv, jaatav kõne, ainsuse 2. pööre; mitteprototüüpne kausatiiv}

- h) Kui lapsed on jo sured, siis hakkab monni+ +kord ninnast werri jooksma, sedda **ärge pange** mitte warsti **seisma** muido saab luggu kurjemaks, nemmad hakkawad siis ennam jamsima ehk surrewad koggone. (Hupel 1766)

{MÕJUTAJA – agent; MÕJUTATAV – neutraalne osaline (*sedda*);
TULEMUSSITUATSIOON – seisund (*seisma*); *panema*-verb – imperatiiv, eitav
kõne, mitmuse 2. pööre; prototüüpne kausatiiv}

- i) Se+ +pärrast ärra looda mitte teiste peäle, waid **panne** isse ommad käed **tööle**, muido jääb keik teggematta, sest wanna rahwas ütleb: Kelle jalg latsutab, selle su matsutab. (Willmann 1782)

{MÕJUTAJA – agent; MÕJUTATAV – neutraalne osaline (*käed*);
TULEMUSSITUATSIOON – tegevus (*tööle*); *panema*-verb (*panne*) – imperatiiv,
jaatav kõne, ainsuse 2. pööre; prototüüpne kausatiiv, ehkki erineb neist *panema*-
kausatiividest, milles on *ma*-infinitiiv}

- j) On se wägga hea, kui kallade soled, (olgo mis+ +suggussed kallad on) **pannakse mäddanema**. (Willmann 1782)

{MÕJUTAJA – agent; MÕJUTATAV – neutraalne osaline (*kallade soled*);
TULEMUSSITUATSIOON – seisund (*mäddanema*); *panema*-verb (*pannakse*) –
impersonaal, jaatav kõne, olevik; prototüüpne kausatiiv}

k) Tõssi kül, ma wotsin jahho ja wett, seädsin taignast, **pannin hapnema** ja **kerkima**, ja siis sõttkosin tedda; ja siis läks puid tarwis, ahjo kütta, ja kui ta soe olli, siis walsin ma taignast, ja nenda said sest södawad ja maggusad leiwikessed. (Arwelius 1782)

{MÕJUTAJA – agent; MÕJUTATAV – neutraalne osaline (*taigen*); TULEMUSSITUATSIOON – seisund (*hapnema ja kerkima*); *panema*-verb (*pannin*) – indikatiiv, jaatav kõne, ainsuse lihtmineviku 1. pööre; prototüüpne kausatiiv }

l) Siin **peab** neid **pannema istuma** ia sedda+ +wisi rided selgast ärra+ +wõtma, warsti iälle teised soiad rided nende ümber panema ia neid oõruma soiaks tehtud willaste riettega, keige ennamiste selga, käed ia jallad, agga nenda, et igga+ +üks koht iälle warsti soiaste saab kinni+ +kaetud. (Hagemeister 1790)

{MÕJUTAJA – agent; MÕJUTATAV – kogeja (*neid*); TULEMUSSITUATSIOON – tegevus (*istuma*); *panema*-verb (*pannema*) – *ma*-infinitiiv; *panema*-verb esineb siin *pidama*-modaalkonstruksioonis; prototüüpne kausatiiv }

Eelneva põhjal on kokkuvõtvalt esitatud *panema*-verbi vormilised aspektid, mis konkreetsetes näidetes esinevad erinevates kombinatsioonides, ning lisatud näidete arv:

- kõneviis: indikatiiv (2), imperatiiv (8), ei määrata impersonaali ega *ma*-infinitiivi puhul;
- kõneliik: jaatav kõne (10), eitav kõne (1), ei määrata *ma*-infinitiivi puhul;
- aeg: olevik (2), lihtminevik (1), ei määrata imperatiivi ega *ma*-infinitiivi puhul;
- pööre: 1. pööre (1), 2. pööre (9), ei määrata impersonaali puhul ega *ma*-infinitiivi puhul;
- arv: ainsus (9), mitmus (1), ei määrata impersonaali puhul ega *ma*-infinitiivi puhul.

Siit võib järeldada, et *panema*-kausatiivi kasutus oli 18. sajandil vormiliselt üsna rikas.

Semantilised rollid on 12 näite puhul küllaltki sarnased. MÕJUTAJA on kõikidel juhtudel agent, MÕJUTATAV 11 juhul neutraalne osaline ja ühel juhul kogeja. TULEMUSSITUATSIOON on kümnel juhul seisund ja kahel juhul tegevus.

3.2.2.1. Prototüüpne ja mitteprototüüpne *panema*-kausatiiv

Näitelausest 29a–29l⁶ saab seitset lugeda prototüüpseks ning viit mitteprototüüpseks. Kõige rohkem *panema*-kausatiivikonstruktsiooni näiteid on Hupeli tekstis (näited 29a–29h). Neist seitse näidet 29a–29g on küll sama tulemusseisuga (‘midagi kuivab’), kuid siiski erinevad selles mõttes, et vaid näited 29a ja 29b on prototüüpsed kausatiivid. Näidetes 29c–29g on tegemist mitteprototüüpsete kausatiividega, kuna neis on määratud koht, kuhu midagi kuivama pannakse. Näitelause 29h esineb aga samuti prototüüpne kausatiivikonstruktsioon. (vt prototüüpseuse kohta ka lk 14)

Võrreldes näiteid 29b (*sedda walge korja ärra ning **panne kuiwama***) ja 29c (***panne ta ülles kuiwama***), kuulub teisel juhul verbi juurde sihtkoha argument, mis *panema*-verbi asetamistähenduse puhul esineb kohustuslikuna (ehkki nagu siinse töö näiteid analüüsides selgus, ei ole koht alati täpselt määratletud). Näites 29c võib sarnaselt Reet Kasiku toodud näitelause „*Kutsar paneb lapse poni selga istuma*“ selgituse (2001: 103–104) järgi identifitseerida kahte eri situatsiooni – *pane ta üles + ta kuivab üleval*).

Vaadates erinevaid *panema*-kausatiivi näiteid, ei ole paljudel juhtudel võimalik sihtkoha argumenti mõtteliselt juurde lisada või kui seda saab teha, siis lisandub sellega lause mõttele uus nüanss või muutub lause konkreetsemaks. Näitena saab võrrelda kahte erinevat lauset, millest esimesel juhul (näide 29k) oleks võimalik kohaargument lisada (nt ***panin taigna kaussi hapnema ja kerkima***), teisel juhul ei saa kohaargumenti sisust lähtudes lisada (näide 29h). Lisaks esineb tänapäeval palju näiteid, mille puhul küll võiks sisuliselt kohaargumendi lisada, kuid see muudaks lause vaid konkreetsemaks või lisaks lause mõttele uue varjundi. Sellised laused on pigem kujunenud kinnistunud fraasideks. Kohaargumendita ja kohaargumendiga lause võrdlus on näha näites 30.

(30) Ta **pani** mind **naerma**. Ta **pani** mind *toas/tuppa* **naerma**.

Kuna *panema*-verbi esialgne tähendus on „objekti asukoha muutmine ruumis“, siis võib eelnevate näidete põhjal oletada, et need *panema*-verbi kasutusjuhud, milles esineb kohaargument, on vähem grammatiseerunud kui kohaargumendita kasutusjuhud.

Kohaargumendiga kausatiivikonstruktsiooni võib pidada sildkonstruktsiooniks, mille all mõeldakse vaheastet kahe konstruktsiooni vahel. Heine ja Kuteva defineerivad

⁶ Vt eelnevalt esitatud kausatiivikonstruktsiooni sisaldavaid näitelauseid lk 34–36.

sildstaadiumit (ingl *bridging stage*) astmena, milles kontekstist tulenevalt lisandub lingvistilise elemendi tuumtähendusele uues kontekstis lisatähendus (2006: 327). Kohaargumendiga *panema*-kausatiivikonstruktsioon on üleminekuaste leksikaalse asetamistähendusega fraasist prototüüpseks kohaargumendita kausatiiviks. Analüüsi põhjal võib järeldada, et grammatiseerumisel ongi just sildkonstruktsioon see, mille kaudu ühest prototüübsest konstruktsioonist areneb teine prototüüpne konstruktsioon. Siinseid näiteid vaadates on näha, et sildkonstruktsioonis on veel säilinud algse, vähem grammatiseerunud konstruktsiooni iseloomulikud jooned, kuid samal ajal on tõlgenduses võimalik tugineda ka uue konstruktsiooni eripärale.

Järgnevalt on eelnevaid selgitusi arvesse võttes püütud moodustada grammatiseerumiseahel:

kohaargumendiga *panema*-kausatiivikonstruktsioon (kuna koht pole aimatav, siis kohaargumendi väljajätt muudaks lause ebakonkreetsemaks) > kohaargumendiga *panema*-kausatiiv (kohaargumendi võib välja jätta, kuna koht on sisuliselt aimatav) > kohaargumendita *panema*-kausatiiv (kohaargumendi võib lisada, ehkki seda tavaliselt ei tehta) > kohaargumendita *panema*-kausatiiv (kohaargumenti ei saa lisada).

3.2.2.2. Saksa keele võimalik mõju

Grammatilised vormid võivad keelde tekkida ka mingi teise keele mõjul, sellisel juhul räägitakse grammatilisest kopeerimisest (Heine ja Kuteva 2002: 9). Eesti keele puhul leidub näiteid saksamõjulistest tarinditest. Sellepärast on loomulik ka *panema*-kausatiivi puhul küsida, kuivõrd on siin tegemist saksa keele mõjuga. Wiedemanni sõnaraamatust (esimene trükk 1869) on näha, et seal, kus eesti keeles kasutatakse *panema*-verbi, on saksa keeles erinevad verbid.

- *Herra pani seda rubla tema käest wõtma ja minule andma – der Herr ordnete an, befohl diesen Rubel von ihm zu nehmen und mir zu geben*
- *lugema panema – lesen lassen*
- *higinema panema – Schweiss erregen*
- *käima panema – in Gang bringen*
- *seizma panema – hinstellen*

- *wärisema panema – zum Zittern bringen*
- *weški paneb ize ennast põlema – die Mühle gerüth von selbst in Brand*

Sellest järeldub, et saksa keeles ei ole ühte kindlat verbivastet, millega oleks väljendatud kõiki eesti keele *panema*-kausatiivi kasutusjuhtusid. Sama järelduse saab teha ka Eduard Ahrensi grammatika (1843) põhjal, milles esinevad järgmised *panema*-kausatiivi näited:

- *pani teda raamatut lugema – setzte ihn ans Lesen*
- *nõid pani mind põdema – die Hexe hat mich krank gemacht*
- *mind tahetakse weel panna seemet möisa maksma – man will mich noch Saat dem Hofe zahlen lassen*
- *pane rukkid minema või idanema – lege den Roggen zum Keimen*
- *pane riided tuulduma – lüfte die Kleider aus*
- *kaupmehed panewad seda vaskraha nüüd ikka jooksuma – die Kaufleute setzen jetst immer Kupfergeld in Umlauf*
- *pane warna rippuma – hänge es an den Pflock*
- *möisa püügi naena pandi mind pesema – die Hofswäscherin wurde beauftragt mich zu waschen*

Seega võib arvata, et *panema*-kausatiiv on eesti rahvakeeles juba varem olemas olnud ega ole saksa keelest tõlkelisena üle võetud nagu mitmed muud grammatilised konstruktsioonid.

Eesti kirjakeele algusesse kuuluvad põhiliselt sakslaste tõlgitud usulised tekstid, milles on saksa, ent kaudselt ka ladina keele mõju. Paljude saksapärasuste seast võib näitena tuua Georg Mülleri perifrastilised ja liitverbid ning Heinrich Stahli laensõnad (nt *gift* 'mürk'), *pidama*-futuuri, kvantorifraasi arvuühildumise (nt *kolme pehwade perrast*) ja saksa keele eeskujul loodud infiniitkonstruktsioonid (Habicht 2001: 9; 30–35; 41–42)

Saksa pastori Eduard Ahrensi eesmärk oli eesti keele vabastamine saksa mõjudest. Oma grammatikas kajastas ta rahvalikku keelekasutust, just nii nagu eestlased omavahel rääkisid. (Ross 2003: 7–9) Sel põhjusel ongi tema grammatikas ka palju *panema*-

kausatiivi näiteid. Siinses töös analüüsitud 12 *panema*-kausatiivi näite vormirikkuse põhjal võib oletada seda, et rahvakeeles oli see tarind kasutusel üsna ulatuslikult.

3.2.2.3. *Panema*-kausatiiv eesti kirjakeele tekstides

Kuni 18. sajandini ei leidu analüüsitavas materjalis *panema*-kausatiivi näiteid ja on üsna suur tõenäeosus, et seda konstruktsiooni saksamõjulises kirjakeeles ei kasutatudki. Veelgi enam saab nii väita, kuna esimesed *panema*-kausatiivi kasutusjuhud analüüsimaterjali hulgas pärinevad alles aastast 1766. Kuna aga teistsuguseid verbe sisaldavate liitpredikaatidega kausatiive on esinenud ka 17. sajandil, siis ei saa ka *panema*-kausatiivi olemasolu kohta 17. sajandi eesti kirjakeeles midagi päris kindlalt väita.

18. sajandi kohta selgub analüüsist, et sajandi esimesel poolel *panema*-kausatiivi ei esine. Isegi kui selles kahelda, siis ilmneb esinemissagedusest, et 18. sajandi teisel poolel oli *panema*-kausatiivi kasutamine igal juhul sagedam kui varem. Selle kohta, et 17. sajandi eesti kirjakeeles *panema*-kausatiivi tõenäoliselt ei esinenud, annab tunnistust ka fakt, et 18. sajandi materjali päring on selles töös tehtud peaaegu kolm korda väiksema tekstikogu hulgast kui varasema materjali päring.

Kui *panema*-kausatiivi 17. sajandi eesti kirjakeeles ei esine, siis tekib küsimus, kuidas väljendati kausatiivsust tol sajandil üldiselt. Lisaks eespool nimetatud liitpredikaadiga kausatiividele (vt lk 33) on märkimisväärne ka kausatiivsuse väljendamine adverbiaalse infinitiiviga. Näiteid leidub nii Stahli kui ka Mülleri tekstides.

(31) Ninck **leckitas** om~a Sullase **welja** sel Tundil sest Öchtosöhmenajast/ **üttelda** neil Wöhral: Tulcket/ sest keick on walmistut. Vnd **sandte** seinen Knecht **auß** zur Stunde des Abendmahls/ **zu sagen** den Geladenen: Kommet/ denn es ist alles bereit. (Stahl 1649)

(32) Minckp/-rast nüit **oppeb** se es=zimene Iütlus eb mitte v\;xpeines Adam ninck Eua/ erranis kaas meidt weel tennakitpeiwa Chrm\/- eikesti **tundma**/ ninck neutab meile sen Issanda Chrx\/-se Persohn: (Müller 1601)

(Penjam 2008: 257–258)

Teine küsimus puudutab otseselt ajahetke, mil *panema*-kausatiiv ilmus esimestesse tekstidesse. Siinses töös tehtud päringutest selgub, et esimene *panema*-kausatiivi näide on A. W. Hupeli teoses. Oma grammatikas (1780) ta *panema*-kausatiivi aga ei käsitle.

3.2.2.4. Alustamis- ja põhjustamistähenduse võimalik seos

Selgitamaks välja, milline on alustamis- ja põhjustamistähenduse omavaheline seos, tuleb oletuslikkuse vältimiseks esitada analüüsimiseks kõik teoreetilised võimalused: 1) alustamistähendus kasvas välja põhjustamistähendusest; 2) põhjustamistähendus kasvas välja alustamistähendusest 3) põhjustamistähendus ja alustamistähendus arenesid rööpselt leksikaalsest tähendusest.

Bernd Heine (1991: 156) väidab, et võrreldes kahte grammatilist kategooriat, saab üht pidada grammatiseerunumaks kui teist – seda saab välja selgitada, vaadates, kumb on kummast etümoloogiliselt välja kasvanud. Kui ühes grammatilises kategoorias on osaliseks tüüpiliselt inimene ja teises võib olla osaliseks ka midagi mitte-elusat, siis viimane neist on grammatiseerunum. EKSSis (2009) leiduvates *panema*-verbi alustamistähenduse näitelausestes on kõikidel juhtudel osaliseks elusolend, mille põhjal võib oletada, et see on tüüpilisim osaline. Põhjustamistähenduse puhul võib aga nii mõjutaja kui ka mõjutatav olla ka mitte-inimene. Siinsegi töö näidetes on paljudel juhtudel mõjutatavaks neutraalne osaline.

Kui üks grammatiline kategooria väljendab ajalist suhet ja teine mingit loogilist järeldust, siis viimane on grammatiseerunum (Heine jt 1991: 157). *Emma pani last immetama* väljendab aspektiliselt algusfaasi, kuna ema alustab mingit tegevust. Aga näiteks fraasis *kallade soled pannakse mäddanema* on näha loogiline järgnevus: kuna kutsutakse esile selline olukord, et kalade sooled mädaneksid, siis põhjustatakse see protsess.

Bernd Heine eelnevad väited jälgivad grammatiliste kategooriate sisulist olemust. Siinsete näidete puhul võiks sellest aspektist olla lisaks oluline ka see, millisel määral on neis konstruktsioonides säilinud algne asetamistähendus. Konkreetseid näitelauseid vaadates on nii alustamistähendusega näites kui ka mitmetes kausatiivikonstruktsiooninäidetes märgata asetamistähenduse kaasolu. Tänapäeval seda alustamistähenduse puhul enam (vähemalt tüüpiliselt) ei ole, küll aga esineb

mõningatel juhtudel põhjustamistähenduses. Leksikaalse tähenduse läbipaistvuse kadumine võiks olla märk suuremast grammatiseerumisest.

Sellised kategooriate sisu puuduvad aspektid on grammatiseerumise jälgimisel kahtlemata olulised, ent mitte ainsad. Lisaks tuleb arvestada esimeste kasutusjuhtude ajalist paiknemist kirjakeeles ja kõikide näidete sagedust. Siinse töö mõlema tähendusrühma esimene näide on pärit aastast 1766, mis tõestaks justkui vastupidist: üks tähendus ei saa olla välja kasvanud teisest. Kui aga mõlemad konstruktsioonid on pärit rahvakeelest⁷ ehk suulises keeles kasutusel olnud enne esimesi kirjalikke kasutusjuhte, siis ongi raske välja selgitada, kumb algselt kummast välja kasvas või on mõlemad hoopis eraldi leksikaalsest tähendusest rööpselt arenenud.

Eelnevat analüüsi silmas pidades tuleb jääda kahtlevale seisukohale. Bernd Heine väited küll sobituvad siinsete näidetega, mis võiks toetada arvamust, et põhjustamistähendus kasvas välja alustamistähendusest ja mitte vastupidi, kuid samal ajal ei toeta seda tulemust näidete sagedus. Leksikaalne läbipaistvus võiks samuti vastuseid anda, kuid siinse töö ainus alustamistähenduse juht jätab näiteks lahtiseks küsimuse, kas tänapäevast ilma objektita alustamistähendust tol ajal ei kasutatudki. Selle kohta, et mõlemad tähendused oleksid arenenud rööpselt *panema*-verbi abstraktsest asetamistähendusest, pole aga samuti kindlat teadmist.

Lähtudes nii teooriast kui ka analüüsist, esitatakse siinkohal grammatiseerumisahel (see, et lineaarne järgnevus on asetatud sulgudesse, ei näita siin, et see võimalus oleks vähem tõenäoline; sulud on märgitud vaid kahe võimaluse eristamiseks):

↗ faasiaspekt

asetama konkreetne → *asetama* abstraktne (→ faasiaspekt → kausatiiv)

↘ kausatiiv

---

⁷ *Panema*-verbi asetamistähenduse kohta ei leidu näiteid küll grammatikates (A. W. Hupelil, A. Thor Hellel, E. Ahrensil), kuid F. J. Wiedemanni sõnaraamatus on esitatud kolm alustamiskonstruktsiooni näidet. *Panema*-verbi alustamiskonstruktsioon on sarnaselt põhjustamiskonstruktsiooniga rahvapärane.

Kokkuvõte

Selles bakalaureusetöös uuriti *panema*-verbi leksikaalset ja grammatilist kasutust 16.–18. sajandi eesti kirjakeeles. Eesmärgiks oli *panema*-verbi kasutuse ja *panema*-konstruktsioonide grammatiseerumise jälgimine vormi, tähenduse ja esinemissageduse seisukohalt. Keskenduti *panema*-kausatiivi arengule, uurides selle tekkimist ja arengu iseärasusi. *Panema*-verbi põhjustamistähenduse kõrval käsitleti ka alustamistähendust. Kolmandat *panema*-verbi grammatilist tähendust, tegevuslaadi tähendust, 16.–18. sajandi materjali päringus ei esinenud.

Analüüsiti *panema*-verbi sisaldavaid näitelauseid, mis on pärit vana kirjakeele korpusest. Päringud tehti Wanradti-Koelli katekismusest, Turu käsikirjast, L. Boieruse, G. Mülleri, H. Stahli, A. Thor Helle, A. W. Hupeli, R. W. Willmanni, F. G. Arweliuse ja N. V. Hagemestri tekstidest. Kokku saadi 743 *panema*-verbi kasutusjuhtu.

Kausatiivsus on verbi grammatiline tähendus, mida saab eesti keeles väljendada erinevatel viisidel: neist üks on perifrastiline kausatiiv, mille alla *panema*-kausatiiv kuulubki.

Et uurida *panema*-verbi grammatiseerumist ja põhjustamistähenduse kujunemist, selgitati kõigepealt konkreetsete *panema*-verbi kasutusjuhtude põhjal välja, missugused tähendusklassid oleks mõttekas tolle aja näidete põhjal moodustada. 16.–17. sajandi näidete põhjal moodustati kuus tähendusklassi: 1) '(ruumis) objekti asukohta muutma'; 2) 'teise asendisse, olukorda või seisundisse seadma'; 3) 'määrama'; 4) 'arvama, pidama'; 5) 'märkama'; 6) 'lööma'. 18. sajandi näidete põhjal moodustati kaheksa tähendusklassi – lisaks eespool nimetatutele ka 'alustama' ja 'mingit tegevust või seisundit esile kutsuma'. *Panema*-verbi esines 730 korral leksikaalses tähenduses ja vaid 13 korral grammatilises tähenduses. Grammatilise kasutuse üle otsustamisel tuli tekstides esinenud näiteid analüüsides välja selgitada *panema*-verbi funktsioon, mida tehti nii näitelause sisust, kui ka teoreetilisest materjalist lähtuvalt. Tähendusklasside

suurused on erinevad ning erinevused on ka sajandite lõikes. Läbi aegade on aga domineerinud tähendus '(ruumis) objekti asukohta muutma'.

Panema-verbi grammatilise põhjustamistähenduse teke on pikaajaline protsess, mille käiku (ja *panema*-verbi sobivust põhjustamiskonstruktsiooni) on püütud näitlikustada töö teoreetilise osa neljandas alapeatükis. Kuna grammatiline tähendus areneb leksikaalsest tähendusest, siis võib nii mõnigi töös esitatud leksikaalse tähendusrühma nüanss olla grammatilise tähenduse tekke juures oluline. Näiteks on töös visandatud grammatiseerumisahela oluliseks lüliks just 'objekti asukoha muutmise' tähenduse abstraktne tähendus, kuna sellest areneb edasi grammatiline tähendus.

Lausete analüüsimisel selgus, et *panema*-verbi 743 kasutusjuhust esineb *panema*-kausatiivi vaid 12 korral. Esimene *panema*-kausatiivi näide on aastast 1766 August Wilhelm Hupeli teosest „Lühhike õppetud“. Kõik 12 näidet on pärit 18. sajandist.

Selgus, et *panema*-kausatiiv ei ole tõlkelisena saksa keelest üle võetud, vaid on ilmselt rahvakeelne. *Panema*-kausatiivi 12 näitelause vormiline mitmekesisuski võimaldab oletada, et kirjakeelde jõudmise ajaks oli see rahvasuus juba vähemalt mõnel määral levinud. 17. sajandi kirjakeeles ei esinenud seda üldse, kuid Eduard Ahrensi 1843. aasta grammatikas on juba palju *panema*-kausatiivi näiteid.

Põhjustamis- ja alustamistähenduse näidete analüüsimisel selgus, et nende puhul on grammatiseerumistasmed eristatavad ka ühe tähendusgrupi siseselt. Põhjustamistähenduse puhul tehti selline järeldus, kuna esineb nii prototüüpne kui ka mitteprototüüpne *panema*-kausatiiv, ja näiteid nende kohta on ka selles töös. Mitteprototüüpset kausatiivi peeti siinses töös sildkonstruktsiooniks. Vaadates *panema*-verbi tähenduste arengut tervikuna, paistab sildkonstruktsioon grammatiseerumisel olulise lülina.

Püüti selgitada ka alustamis- ja põhjustamistähenduse seost. Grammatiseerumine toimub küll ahelataolises järgnevuses, kuid vahel võivad arengud ka rööbiti kulgeda. Siinse töö näidete põhjal jäeti esialgu veel küsimuseks, kas üks konstruktsioon on arenenud teisest või on mõlemad oma rada pidi abstraktsest asetamistähendusest välja kasvanud.

Mõeldes tänapäeva keelele ja *panema*-kausatiivi esinemusele selles, võiks oletada, et *panema*-kausatiivi sagedus hakkab pärast 18. sajandit kasvama. Rahvakeeles tekkinud,

ent 16.–18. sajandi kirjakeeles siiski üsna harva esinev *panema*-kausatiiv paistab seega ajas ühtaegu nii muutuva kui ka püsivana.

Oletada võib samuti seda, et alates 19. sajandist suureneb ka alustamiskonstruktsiooni sagedus. See annaks võimaluse täpsemalt uurida sildkonstruktsioone ka alustamiskonstruktsiooni tekkimisel. Vajalik oleks välja selgitada ka duratiivse funktsiooniga konstruktsiooni kasutuse ulatus *panema*-verbi grammatiliste konstruktsioonide hulgas. Järgnevate sajandite *panema*-verbi leksikaalsete ja grammatiliste kasutuste uurimine annaks *panema*-verbist diakrooniliselt veelgi hõlmavama ülevaate, võimaldades seda näha laiemalt eesti kirjakeele ajaloo arengu taustal.

Kirjandus

- Chomsky, Noam 1965.** Aspects of the theory of Syntax. Cambridge: M.I.T. Press. 3–18.
- Comrie, Bernard 1989 [1981].** Language Universals and Linguistic Typology. Oxford: Blackwell Publishers.
- EES = Eesti etümoloogia sõnaraamat 2012.** Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. Eesti Keele Instituut.
- EKG = Ereht, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajaldi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993.** Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: kiri. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat. 4: P–R. 2009.** „Eesti kirjakeele seletava sõnaraamatu“ 2., täiendatud ja parandatud trükk. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll, toim. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Ereht, Mati 2013.** Eesti keele lauseõpetus (Sissejuhatus, öeldis). Tartu Ülikooli eesti keele osakonna preprintid 4. Tartu.
- Fillmore jt 1988 = Charles J. Fillmore, Paul Kay, Mary Catherine O’Connor 1988.** Regularity and idiomacity in grammatical constructions: the case of *let alone*. – Language 64, 501–538.
- Goldberg, Adele E. 1995.** Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure. Chicago: The University of Chicago Press.
- Habicht, Külli 2001.** Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. Dissertationes philologiae estonicae universitatis tartuensis 10. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Habicht jt 2010 = Külli Habicht, Pille Penjam, Ilona Tragel 2010.** Kas *tahtma* tahab abiverbiks? – Keele rajad. Pühendusteos professor Helle Metslangi 60. sünnipäevaks. Toim. Urmas Sutrop, Ilona Tragel. ESUKA–JEFUL. Tartu, 115–146.

- Habicht, Külli, Ilona Tragel 2012.** Grammaticalization of Estonian *saama* 'to get'. – Linguistics. Vol. 50, issue 6, 1371–1411.
- Heine, Bernd 1993.** Auxiliaries. Cognitive Forces and Grammaticalization. New York: Oxford University Press.
- Heine jt. = Bernd Heine, Ulrike Claudi, Friederike Hünemeyer 1991.** Grammaticalization. A Conceptual Framework. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Heine, Bernd, Tania Kuteva 2002.** World lexicon of grammaticalization. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heine, Bernd, Tania Kuteva 2006.** The Changing Languages of Europe. New York: Oxford University Press.
- Hopper, Paul. J., Elizabeth Closs Traugott 1993.** Grammaticalization. (Cambridge Textbooks in Linguistics.) Cambridge: Cambridge University Press.
- Karlsson, Fred 2002.** Üldkeeleteadus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kasik, Reet 2001.** Analytic causatives in Estonian. – Estonian: typological studies V. Ed. Mati Ereht. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 18. Tartu, 77–122.
- Kay, Paul 1995.** Construction grammar. – Handbook of pragmatics. Eds. Jef Verschueren, Jan-Ola Östman, Jan Blommert. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Co.
- Kibermann jt 2007 = Elisabeth Kibbermann, Salme Kirotar, Paula Koppel 2007.** Saksa-eesti sõnaraamat. Kirjastus Valgus.
- Langacker Ronald W. 2005.** Integration, grammaticization and constructional meaning. – Grammatical Constructions. Back to the roots. Eds. Mirjam Fried, Hans C. Boas. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 157–189.
- Maripuu, Kristiina 2012.** *Saama*-verbi tähendustest ja funktsioonidest 16.–19. sajandi põhjaeesti kirjakeeles. Bakalaureusetöö. Tartu. Käsikiri TÜ eesti keele õppetoolis.
- Metslang, Helle 1994.** Eesti ja soome – futuurumita keeled? – Keel ja Kirjandus 9. 534–547.
- Metslang, Helle 1997.** Eesti keele ja teiste soome-ugri keelte futuurumi arenguid. – Keel ja Kirjandus 4. 226–231.

- Metslang, Helle 2002.** Grammatikalisatsiooniteooriast eesti keele taustal. – Teoreetiline keeleteadus Eestis. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. 164–178.
- Metslang, Helle 2006.** Grammatisatsiooniteooriast tänase pilguga. – Teoreetiline keeleteadus Eestis II. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 176–195.
- Pajusalu, Renate, Pille Penjam 2006.** Konstruksioonigrammatika. – Teoreetiline keeleteadus Eestis II. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 7. Toim. Ilona Tragel, Haldur Õim. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus. 141–155.
- Pajusalu jt 2004** = Renate Pajusalu, Ilona Tragel, Ann Veismann, Maigi Vija 2004. Tuumsõnade semantikat ja pragmaatikat. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 5. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- Penjam, Pille 2008.** Eesti kirjakeele *da-* ja *ma-*infinitiiviga konstruksioonid. *Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis* 23. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- Penjam, Pille 2009.** Mis on konstruksioonigrammatika? – *Oma Keel* nr 2. 5–12.
- Pihlak, Ants 1985.** Eesti ühendverbid ja perifrastilised verbid aspektitähenduse väljendajana. – *Ars Grammatica*. Toim. M. Erelt ja H. Rajandi. Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn. Valgus. 62–93.
- Piiraja, Piret 2010.** Verb *hakkama* situatsiooni alguse väljendajana eesti keele ahelverbides. Magistritöö. Tartu. Käsikiri TÜ eesti keele õppetoolis.
- Ross, Kristiina 2003.** Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Eesti Keele Instituut. Eesti Keele Sihtasutus Tallinn.
- Tragel, Ilona 2003.** Eesti keele tuumverbid. *Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis* 3. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- VAKK** = vana kirjakeele korpus. (<http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/>) Vaadatud 01.11.2013.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1923.** Eesti-saksa sõnaraamat. Kolmas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.

The verb *panema* and its grammatical constructions in written Estonian in the 16th–18th century. Summary

The purpose of the present BA-thesis is to study the lexical and grammatical uses of the verb *panema* in written Estonian from the 16th to the 18th century, focusing on the development of *panema-* (*put*)-causative. It follows grammaticalization of *panema*-constructions, concentrating on their incidence, semantics and form.

The verb *panema* is frequently used in different sentence types and has the general meaning (*to put*), which places it among the core verbs of Estonian. Core verbs, compared with other verbs, tend to easily grammaticalize. That is to say, as language items that start off lexical, they become grammatical items and henceforth even more grammatical. A theory of grammaticalization as well as construction grammar is the theory that is the basis of this work.

The verb *panema* is a part of such grammatical constructions which express causativity, phase 'to start' and duration. The present work studies the use of the verb *panema* mainly in its causal but also in its phasal sense. Causativity, being a verb's grammatical meaning, may be expressed morphologically, lexically or analytically, whereas *panema*-causative construction belongs under the latter. *Panema*-causative construction consists of a predicate and its two arguments: causer (*est mõjutaja*) and causee (*est mõjutatav*). The predicate, which includes the verb *panema* and *-ma* infinitive, expresses two component situations, a cause and an effect, at the same time.

The data for the analysis is based on written texts gathered from the corpus of written Estonian. Texts are both religious and secular with the first case of the verb *panema* dating from 1535.

Among 743 *panema* cases, 730 cases have lexical meaning and only 13 cases have grammatical meaning. Lexical and grammatical meanings of the present texts are divided into eight meaning groups, among which the most frequently used is 'to change an object's location in the room'. Other lexical meaning groups are 'to notice', 'to

determine', 'to set (something or someone) in another position, state or situation', 'to consider, to take (someone) for' and 'to hit'. Grammatical meaning groups include 'to cause an action or state' and 'to begin'. Aside from semantically concrete meanings, there is also a remarkable amount of abstract meanings. The absence of abstract meanings is explained by the theme of the texts which, especially in the 17th century, is mostly religious.

The first case of *panema*-causative is from 1766 in August Wilhelm Hupel's work. Among 12 *panema*-causative cases there is some variation both in semantics and form, which points to its usage among Estonians already before the presence of the first examples in written Estonian. The emergence of the grammatical causal meaning of the verb *panema* is not the result of the influence of German, although several other language elements during the 16th–18th century were being translated directly from German.

The present analysis also discusses *panema*-causative's possible usage before the first concrete examples were recorded and concludes that it is highly likely that there are no *panema*-causative cases in written Estonian from earlier than the middle of the 18th century. The attempt to show the suitability of the verb *panema* in causative construction is illustrated by an example and supported by a theory of grammaticalization and construction grammar.

This thesis shows that there are also different grammaticalization stages inside the meaning group 'to cause an action or state'. Furthermore, the thesis aims to make connections between the grammatical meaning 'to cause an action or state' and 'to begin'. The question of whether one meaning derives from another or both derive directly from the lexical abstract meaning 'to change an object's location', however, remains undetermined after the discussion. Taking into account all of the results of the analysis, the grammaticalization path is drawn.

It is proposed that in the future, the incidence of *panema*-causative, as well as the incidence of the beginning construction of the verb *panema*, in written Estonian may increase.

Lisad

Lisades esitatud tähendusklasside moodustamise põhimõtteid on selgitatud sisupeatükkides.

Lisa 1. Tähendusklassid 16. ja 17. sajandil

Iga tähendusklassi kohta on välja toodud vaadeldud 16. ja 17. sajandi tekstides esinevad fraasid ja nende kasutusjuhtude arv. Tähendusklasside suurused on esitatud nii tähendusklassi nimetuse järel sulgudes kui ka tabelites. Konkreetseid *panema*-verbi kasutusjuhte on 249. Päringud on tehtud 313 184 tekstisõna hulgast.

1. (Ruumis) objekti asukohta muutma (117)

Ruumis objekti asukohta muutma – konkreetne tähendus		Kujundlik tähendus		Kedagi kuhugi (midagi tegema) suunama, saatma, viima	
Fraas	Kasutusjuhtude arv	Fraas	Kasutusjuhtude arv	Fraas	Kasutusjuhtude arv
Millegi peale panema	35	Tallele panema	10	Kooli panema	1
Sisse panema	17	Vaenu või viha kellegi vahele panema	5		
Ette panema	4	Külje sisse panema	4		
Panema - täpne koht määratlemata	4	Sõna suhu panema	3		
Maha panema	2	Ühte panema	3		
Alla panema	2	Kaela peale panema	2		
Midagi või kedagi kellegi selga panema	1	Pead kuhugi panema	2		

Ruumis objekti asukohta muutma – konkreetne tähendus		Kujundlik tähendus		Kedagi kuhugi (midagi tegema) suunama, saatma, viima
Fraas	Kasutusjuhtude arv	Fraas	Kasutusjuhtude arv	
Midagi juurde panema	1	Ilma põhja panema	2	
Millegi juurde panema	1	Jalapingiks või jalajäriks panema	2	
Ühte panema	1	Banni sisse panema	2	
		Kedagi põhja panema	2	
		Südame sisse panema	1	
		Valjaid suhu panema	1	
		Välja panema	1	
		Maha panema	1	
		Langemiseks panema	1	
		Palet vastu panema	1	
		Patte altari peale panema	1	
		Veava Kristuse peale panema	1	
		Risti (elava puu) peale panema	1	
		Asemele panema	1	
		Ette panema	1	
KOKKU:	68		48	1
Kõik kokku: 117				

2. Teise asendisse, olukorda või seisundisse seadma (10)

Fraas	Kasutusjuhtude arv
Kinni panema	7
Otsa panema (abstraktne)	2
Kokku panema	1
KOKKU:	10

3. Määrama (46)

Fraas	Kasutusjuhtude arv
Hukka panema	12
Lootust peale panema	8
Koormat peale panema	7
Risti peale panema	5
Peale panema (objekt määratlemata)	5
Surma peale panema	2
Enese peale panema	2
Käsu alla panema	2
Nime peale panema	1
Tööd peale panema	1
Nuhtlust peale panema	1
KOKKU:	46

4. (Millekski/kellekski) arvama, pidama (17)

Fraas	Kasutusjuhtude arv
End või midagi suureks või suuremaks panema	5
Mingiks panema	3
Naeruks panema	2
Tõeks panema	2
Häbiks panema	1
End targaks panema	1
Viivituseks panema	1
Kuradit jumalaks panema	1
Panema kellekski	1
KOKKU:	17

5. Märkama (30)

Fraas	Kasutusjuhtude arv
Tähele panema	26
Meelde panema	3
Märgile panema	1
KOKKU:	30

6. Lööma (29)

Fraas	Kasutusjuhtude arv
Vastu panema	29

Lisa 2. Täendusklassid 18. sajandil

Iga tähendusklassi kohta on välja toodud 18. sajandi tekstides esinevad fraasid ja nende kasutusjuhtude arv. Täendusklasside suurused on esitatud nii tähendusklassi nimetuse järel sulgudes kui ka tabelites. Konkreetseid *panema*-verbi kasutusjuhte on 494. Päringud on tehtud 112 036 tekstisõna hulgast.

1. (Ruumis) objekti asukohta muutma (310)

Ruumis objekti asukohta muutma – konkreetne tähendus		Kujundlik tähendus		Kedagi kuhugi (midagi tegema) suunama, saatma, viima	
Fraas	Kasutusjuhtude arv	Fraas	Kasutusjuhtude arv	Fraas	Kasutusjuhtude arv
Peale panema	113	Üles panema	5	Kooli panema	5
Sisse panema	66	Nahka panema	4	Vangi panema	2
Juurde panema	21	Tallele panema	3	Linna panema	1
Panema - täpne koht määratlemata	10	Liha omaks kävarreks panema	2	Kaaki panema	1
Millegi ümber panema	9	Sinu üle panema	2	Tuht-hoonesse panema	1
Sekka panema	6	Meelt pähe panema	1	Kellegi juurde panema	1
Midagi millegagi segamini panema	5	Külge panema	1		
Maha panema	4	Juurde panema	1		
Alla panema	4	Kõrvale panema	1		
Paigale panema	4				
Riideid selga panema	4				
Vahele panema	4				
Üles panema	3				
Midagi millegagi kokku panema	3				

Ruumis objekti asukohta muutma – konkreetne tähendus		Kujundlik tähendus	Kedagi kuhugi (midagi tegema) suunama, saatma, viima
Fraas	Kasutusjuhtude arv		
Varjule panema	3		
Ette panema	3		
Välja panema	3		
Asemele panema	2		
Kohale panema	2		
Ära panema	2		
Millegi poole panema	1		
Mulda panema	1		
Kellegi taha panema	1		
Vastu panema	1		
Lahasesse panema	1		
Kõrvale panema	1		
Pähe panema	1		
Seljast maha panema	1		
KOKKU:	279	20	11
Kõik kokku:	310		

2. Teise asendisse, olukorda või seisundisse seadma (34)

Fraas	Kasutusjuhtude arv
Kinni panema	20
Kokku panema	6
Panema (asend määratlemata)	3
Täis panema	2
Lukku panema	1
Kedagi kellelegi mehele panema	1
Suud ammuli panema	1
KOKKU:	34

3. Mingit tegevust või seisundit esile kutsuma (12)

Fraas	Kasutusjuhtude arv
Midagi kuivama panema	7
Tööle panema	1
Seisma panema	1
Mädanema panema	1
Hapnema ja kerkima panema	1
Istuma panema	1
KOKKU:	12

4. Määrama (8)

Fraas	Kasutusjuhtude arv
Panema kellekski	3
Lootust peale panema	2
Peale panema	2
Nuhtlust peale panema	1
KOKKU:	8

5. (Millekski) arvama, pidama (27)

Fraas	Kasutusjuhtude arv
Imeks panema	16
Pahaks panema	5
Naeruks panema	2
Halvaks panema	2
Millekski panema	1
Õiglaseks panema	1
KOKKU:	27

6. Märkama (92)

Fraas	Kasutusjuhtude arv
Tähele panema	92

7. Lööma (10)

Fraas	Kasutusjuhtude arv
Vastu panema	9
Kellegi pihta panema	1
KOKKU:	10

8. Alustama (1)

Fraas	Kasutusjuhtude arv
Last imetama panema	1

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina Kairit Tomson (sünnikuupäev: 27.04.1986)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „*Panema*-verb ja selle grammatilised konstruktsioonid 16.–18. sajandi eesti kirjakeeles“, mille juhendaja on Külli Habicht,
  - 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
  - 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 28.05.2014